

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» մատենաշար, թիվ 24

ԶԱՐԵԻԱՆԴ

ԿՐՆԱ՞ՆՔ ՀԱՇՏՈՒԻԼ
ԹՈՒՐՔԻՆ ՀԵՏ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԵՒ ԱՆՈՐ ՏԵՂԸ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Հրատարակիչ՝ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ակումբ

Երեւան – 2010

Նվիրվում է Ջարեւանդի ծննդյան 120 - ամյակին

Խմբագիր՝ Ավագ Հարությունյան

Ջարեւանդ, Կրնա՞նք հաշտուիլ թուրքին հետ: Հայաստանի Հանրապետութիւնը. 1918-1920: Հրատարակիչ «Հայրենիք» ակումբ: Երեւան, 2010, 43 էջ:

Վերահրատարակելով Ջարեւանդի (Ձաւեն Նալբանդյան՝ ծնվ. 1890թ. Անտիոք - մահ. 1973թ. Վաշինգտոն) «Կրնա՞նք հաշտուիլ թուրքին հետ» գրքուկը (տպագրված 1926թ.) եւ «Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ անոր տեղը հայոց պատմութեան մէջ» հոդվածը (1963թ.), նպատակ ունենք ընթերցողին ներկայացնել հիրավի դասական գործեր, որոնց գաղափարախոսական եւ գործնական արժեքը խիստ կարեւորվում է նաեւ մեր օրերում:

Հուսով ենք, որ հրատարակությունը պատշաճ արձագանք կգտնի հատկապէս հայ մտավորականների շրջանում, ինչպէս եւ որոշակի հետաքրքրություն առաջ կբերի Ջարեւանդի, թերեւս չուսումնասիրված գործունեության, նրա անտիպ (անկասկած, արժեքավոր) գործերի նկատմամբ:

ԿՐՆԱՆՔ ԶԱՇՏՈՒԻԼ ԹՈՒՐՔԻՆ ՅԵՏ

Ով քնած էք՝ արթուն կացե՛ք.

Ով արթուն էք՝ ելե՛ք, կեցե՛ք.

Ով կեցել էք՝ զենք կապեցե՛ք.

Սասունցի Դավիթ

Ներքին հնգամեակի ընթացքին պատահած երկու խոշոր դէպքեր – Հայաստանի գրաւումը Ռուս Խորհրդ. իշխանութեան կողմէ եւ Լօզանի Քօնֆերանսը, ուր «մեր դաշնակից» մեծ պետութիւնները առանց մեզի հաշտութիւն կնքեցին թուրքիոյ հետ, կը կազմեն պատմական հանգրուան մը մեր քաղաքական կեանքի եւ քաղաքական մտածողութեան համար: Այդ երկու դէպքերու արձանագրութեամբ ոչ միայն կը դառնայ հայ ժամանակակից պատմութեան արկածալից ու նշանակալից մէկ էջը, այլ եւ կը փակուի հայ ժողովուրդի քաղաքական հասակի որոշ մէկ շրջանը – անմեղութեան շրջանը:

Կը յաջորդէ հիասթափութեան շրջանը:

Ծիշդ է, Լօզանի Քօնֆերանսէն չէ, որ կը սկսի մեր հիասթափութիւնը միջազգային դիւանագիտութենէն: Ան կը սկսի Բերլինի Քօնֆերանսէն, որմէ վերադարձին Խրիմեան Հայրիկ պատմեց իր «Թղթ շերտփին ու հերիսային» պատկերաւոր եւ իմաստալից պատմութիւնը եւ Նարայէ երգեց. «Ո՛չ, օտարներէն չկայ յոյս»:

Սակայն, ամբողջ կէս դար, մեր քաղաքական փոթորկոտ կեանքի ընթացքին, հայ ժողովուրդը, կարծես չար վիուկէ մը յուռութուած, ման է եկեր յոյսերու եւ յուսախաբութիւններու նո՛յն կախարդական շրջանակին մէջ:

Ամբողջ կէս դար, նո՛յն կրկներեւոյթները հրապուրեր են մեզ դէպի նոյն մահացու անդունդները:

Հազար անգամ տեսեր ենք, որ օտարներէն չկայ յոյս եւ շարունակեր ենք յոյս դնել մեծ ազգերուն վրայ, հաւատալ անոնց, անոնցմէ սպասել մեր փրկութիւնը:

Ծիշդ է, այդ կէս դարու միջոցին էր, որ երեւան եկաւ ու զարգացաւ մեր նորագոյն կեանքի ամենէն լուսաւոր, ամենէն հիմնական երեւոյթը – Հայ Յեղափոխութիւնը: Փաստ է, որ վերջին քառասուն տարիներու ընթացքին, հերոսական երիտասարդներու սակաւաթիւ խումբեր, գէնքին փարած իբրեւ փրկութեան միակ միջոցի, մեր ցեղի գոյապայքարը մղեցին թուրք բռնակալութեան դէմ:

Բայց այս պարագան, ինչքան ալ յուսալից հայ ազգի վերածնութեան տեսակէտէն, չի փոխեր իրականութիւնը: Ա՛յն, որ մեր ժողովուրդի ստուար մեծամասնութեան համար մեր քաղաքական հոլովումներուն բեւեռային աստղը եղեր է «խաչապաշտ» օտարը, «Ինկլուզը»¹ կամ «Քեռիմ»²:

¹ Նկատի ունի Անգլիան:

² Նկատի ունի ԱՄՆ-ը:

Մինչեւ անգամ այդ շարժումներու ղեկավարները, մինչեւ անգամ ֆետային ինքը, իրենց մէկ ականջը լարեր են դէպի Եւրոպա, իմանալու համար թէ ինչ արձագանք պիտի տայ մօսիմներու պայթիւնը կամ ուժանակներու բռնբիւնը...

Այսպէս եղեր է մինչեւ երէկ:

Լօզանի մէջ ամենէն կարճատեսներուն համար իսկ ակներեւ յստակութեամբ երեւան եկաւ «արեւմտեան քաղաքակիրթ ազգերու» հարազատ դիմագծութիւնը – մրցակից գործի մարդոց, յափշտակիչ բազէներու դիմագծութիւնը: Հայի արիւնը, անգամ մ'եւս, բայց ավելի ըմբոստացուցիչ կերպով, սակարկութեան նիւթ դարձաւ: Ու այս անգամ ոճրապարտ աճուրդը կատարողներու խումբին գլուխն էր Մեծ Ուիլսընի հայրենիքը¹, որուն հետ այնքա՞ն յոյսեր կապեր էինք:

Միւս կողմէ Հայաստանի անկախութեան խորտակումը եւ մեր փոքրիկ հանրապետութեան հողերուն բաժանումը մեր դարաւոր տէրերուն միջեւ, եկաւ քանդելու մեր վերջին կռուանն ու ապաւէնը, եւ փարատելու ուրիշ երկարատեւ խաբկանք մը – հաւատքը դէպի Ռուսաստան: Հաւատքը դէպի «Ռուս Մեծ Ազգին» կատարելիք փրկարար դերը մեր ազատագրութեան գործին մէջ:

* * *

Լօզանը, սակայն, **մէկ անգնահատելի ծառայութիւն** մատոյց մեզ – ան բրտօրէն բայց որոշակի յայտնեց մեզ, որ **մենք մեր գլխուն ճարը պէտք է նայինք:**

Ինքն իր ոյժերուն եւ միջոցներուն մնացած մարդուն համար գոյութեան հարցը կը պարզանայ մեծապէս, թէեւ ան կը դառնայ շատ աւելի դժուարին, մինչեւ իսկ մահու չափ վտանգաւոր:

Եւ այս խոշոր առաւելութիւն մըն է:

Կտրուելիք ճամբային խորտուրորտութիւնները, անոր երկայնքին եղած կիրճերն ու կապանները, վիհերն ու գահավէժները գիտնալ, հակառակ իր ահաւորութեան, բարերար է: Ուղեւորը գիտակցաբար ու կանխամտածութեամբ կը ծրագրէ իր առնելիք մէն մի քայլը:

Ամէն ճշդորոշուած հարց կիսով չափ լուծուած է արդէն:

Միջազգային աշխարհի շահամոլ ու դրուժան վերաբերմունքը մեր դատին հանդէպ նպաստեց ուրեմն յաջողութեան թանկագին նախապայմանի մը ստեղծումին:

Աշխարհը մեզ ըսաւ պարզ կերպով թէ՛ պէտք չէ յոյս դնենք օտարներու վրայ, որ ամէն ազգ սեփական շահերով կ'առաջնորդուի եւ

¹ Նկատի ունի ԱՄՆ-ը:

սեփական միջոցներ կը գործածէ այդ շահերը հետապնդելու եւ պաշտպանելու համար:

Եւ ահա՛ հարուածին առթած կսկիծէն ու շշմանքէն կը սկսի սթափիլ հայ քաղաքական միտքը եւ չորս կողմ նայիլ, նոր լուծումներ որոնելով «հայկական հարցին», մեր ժողովրդի ֆիզիքական ու **քաղաքական գոյութեան հարցին**, որ հակառակ Իսմէթներու եւ Չիչերիններու յայտարարութիւններուն, **կենդանի եւ անլոյծ** է տակաւին, եւ աւելի հրատապ քան երբեք – մեզ համար:

Լրագրական յօդուածներէ վերջ արդէն կը սկսին ասդին անդին երեւիլ գրքոյկներ ու գրքեր, որոնք կը փորձեն համգամանօրէն վերլուծել եւ վերագնահատել մօտիկ անցեալը եւ հայոց ազգային քաղաքականութեան ուրուագծեր պատրաստել:

Երեւոյթը նշանակալից է. հայը, աչքերը դարձուցած ուրիշներէն, կը փորձէ ինքն իրեն, իր շրջապատին հետ կարգադրել իր հաշիւները եւ հարթել ապագայի իր ճամբան:

Ու տարօրինակ բան, հայ քաղաքական մտքի նորագոյն արպտումներու մէջ, իբրեւ ամենէն աւելի շեշտուող գիծ, երեւան կու գայ հաշտութեան ձգտումը – թուրքին հետ:

Թշնամիին, «ամենէն վտանգաւոր թշնամիին» հետ:

Կարծես գոյութիւն ունեցած չըլլա՞ր երեկի թարմ-արիւնոտ անցեալը: Կարծես գոյութիւն ունեցած չըլլա՞ր Յայ Յեղափոխութիւնը – անոր ծնունդ տուող ըմբոստ ոգին: Կարծես հայ ժողովուրդը, չարաչար պարտուած իր բոլոր նպատակներուն մէջ, գլխիկոր կը վերադառնայ իր հայրերու ստրուկի խտէլին – «Լե՛ր իրաւախօհ ընդ ոսոխի քում»...

Ինչ անիմաստ եւ անգութ է պատմութիւնը: Ուրեմն ի զուր թափուեցաւ այսքան արիւն. թափուեցաւ **սուտ աստուածի** մը համար...

Բայց ո՛չ: Սուտ աստուած մը չէր այն, որ առաջնորդեց Յայ Յեղափոխութեան անձնուէր մարտիկները, այն, որուն բազինին վրայ այնքա՞ն առատ, անհաշիւ զոհեր ողջակիզուեցան: **Ազգի մը ազատագրական պատերազմը սուտ չկրնար ըլլալ:**

Եւ իրաւախօհութիւնները չէ՛ որ կը խորտակեն գերի ժողովուրդի մը շղթաները:

* * *

Կը թուի թէ Լօզանի դասը մենք ըմբռնած ենք կիսով չափ միայն:

Ըմբռնած ենք այն չափով, որ հասկցած ենք թէ եւրոպացին չուզեր մատը մատին խփել մեզ համար եւ թէ մեր դատը մենք մեր ձեռքը պէտք է առնենք:

Ըմբռնած ենք այն չափով, որ աչքերնիս Արեւմուտքէն դարձուցեր ենք դէպի Արեւելք, մեր աւելի մօտիկ շրջապատը, ձեռք բերեր ենք – վերջապէ՛ս – աշխարհագրական հասկացողութիւն:

Սակայն, կարծես, անժօք մ'ըլլար հայութեան ճակատին մեր քաղաքական մտքի կեդրոնախոյս – ինքնախոյս այդ ձգտումը, մենք նորէն մեզմէ **դուրս, ուրիշին մէջ**, թէկուզ մեր դարաւոր երկու թշնամիներուն մէջ, կը փնտռենք մեր փրկութիւնը:

Կարծես դատապարտուած ըլլայինք յաւիտեան, Կարիպտեսի յորձանքներէն փախչելով Սկիլլայի պտոյտներուն մէջ բռնուելու: Կարծես ազատութիւն, քաղաքական բաղձանքներու իրագործում մեզ համար նշանակէր միայն «տէր ու պաշտպան» փոխել: Կարծես մեզ համար քաղաքական խորհողութեան բարեշրջումը կայանար միայն օրիէնթացիայի փոփոխութեան մէջ: Մինչեւ անգամ լաւագոյններէն շատերը, մեր մէջ, թէեւ թօթափած ստրկամտութեան փոշին իրենց ոտներէն, դեռ կը պահեն տեսակ մը **արքանակի հոգեբանութիւն**:

* * *

Խայտաբղետ է մեր հաշտասէրներու բանակը:

Ուղղահայեաց հատուած մը հայ ժողովուրդի վերին խաւերէն մինչեւ անոր լայնամիտ խարիսխը ցոյց պիտի տար, որ ամէն մէկ շերտէն նմոյշ մը կայ այդ բանակին մէջ. եթէ բանակ կարելի է անուանել զէնքերը նետած, ճերմակ դրօշը պարզած, դէպի անձնատուութիւն դիմող մարդոց բազմութիւն մը:

Օտարներ ալ կան այդ բանակին մէջ – վարձկան կամ կամաւոր, շահախնդիր կամ անկեղծ: Ու ամէնը կ'աղաղակեն. «Մոռնանք անցեալը. յիշելը մեղք է, անօգուտ, վնասակար...»:

«Ներենք», - կը քարոզէ միսիոնարը, որուն համար առեւանգուած հայ կոյսն ու կինը քրիստոնէութեան անուղղակի առաքելուհիներ են Տիրոջ անհիմանալի կամքով հարեմներ ուղարկուած: Միսիոնարը, որուն համար հայ միլիոնաւոր նահատակներու արիւնը այն բարեբեր աստուածառաք անձրեւն էր, որով ոռոգուեցաւ հեթանոսներու սրտին կարծր հողը ու հերկելի դարձաւ Յիսուսի սերմնացաններուն համար:

«Ներենք», - կը փութայ արծագանքել պատուելին, որուն աչքին մեր պատմութեան վերջին յիսնամեակի շարժումները յատկանշող նոր հաւատամքը՝ «միայն զէնքով կայ հայոց փրկութիւն», այն աններելի եւ մահացու մեղքն է, որուն համար Աստուածաշունչի յիշաչար ու վրեժ-խնդիր Տէրը պատժեց ո՛չ միայն մեղանշողները, այլ՝ ըստ իր բարի սովորութեան, անոնց եօթը պորտը – եւ ամբողջ անմեղ ժողովուրդ մը անոնց հետ:

Պատուելին, որ մեր յեղափոխական քարոզիչներուն առաքելական հաւատքն ու ազատագրութեան զինուորներուն մարտիրոսական զոհաբերութիւնները սկիզբէն իր վեր համարեց «խեռ ու ըմբոստ չոր ոգիի» մը արտայայտութիւնը միայն: Որ իր ձեռքը գտնուած բոլոր միջոցներով ջանաց խորտակել մեր երիտասարդութեան ազատատենչ ձգտումները: Որ խորհուրդ տուաւ շարունակ՝ հակառակ չկենալ չարին, մէկ երեսդ ապտակողին միւսը դարձնել, բաճկոնը ուզողին շապիկն ալ տալ:

Պատուելին, որ մէկ ազգային քաղաքականութիւն կը հասկնայ միայն – աղօթել ու որբեր խնամել, սպասելով, որ նոր որբեր առաջ գան:

Եւ որ օտար միսինմարէն ետ չմնալու քրիստոնէական նախանձ-ախնդրութեամբ հանգանակութեան սիւնակներ կը բանայ ... թուրք որբերուն համար:

«Վարպէ՛տ ըլլանք», - կ'ըսեն մեր հին պահպանողականութեան վերջին մնացորդները: «Եթէ զգոյշ ու խոհեմ եղած ըլլայինք ժամանակին, այս բոլորը չէր պատահեր: Այն ատեն շատ ըսինք, մտիկ չըրին ջահիլները: Ինչ էնէ, բանը բանէն անցած է հիմա, աւելորդ է խօսիլ: Գոնէ ասկէ՛ ետքը սովորինք տեղերնիս ծանր նստիլ, ձայներնիս մեզի քաշել, սիրով ապրիլ մեզմէ զօրաւորին հետ: Ի՛նչ կ'ուզէ տուր շանը, երթայ, իսկ եթէ կրնաս խաբելով–սիրաշահելով բան մը ձեռքէն փրցնել՝ ա՛յ ապրիս»:

«Իշթէ ա՛յս է տկարին իմաստութիւնը», - կ'եզրակացնէ յաղթականօրէն հաճի աղան:

Ոչ միայն կը ներեն ու կը մոռնան, այլ «Կեցցէ՛ թուրքիա» կ'աղաղակեն անոնք, որ «բանի մը խառնուած չեն» իրենց ամբողջ անօգուտ կեանքի ընթացքին: Այն հայանուն մեծափորները, որոնք դրամի աշխարհաքաղաքացիութեան կը պատկանին: Անոնք, որ նիւթի ամենագօր կարողութեամբ եւ «փօլիթիքոս» լեզուի ոյժով դեռ կը յուսան ողորբել թուրքը, վերադառնալ իրենց ծննդավայրը – միակ ըմբռնելի հայրենիքը իրենց ողորմելի ոգիներուն – ու տիրանալ իրենց «լքեալ գոյքերուն»:

Այս մարդոց հանդէպ թուրքն իսկ չկրնար զսպել իր պժգանքը: Եւ անոնց տուած փառաւոր ճաշերը դեռ չմարսած, զանոնք հրապարակաւ կ'որակէ «ետեպսիզ էրմէնիլեր» (անամօթ հայեր):

Մոռցեր է երէկը հայ բոլշեւիկը մանաւանդ, որ հայն ու թուրքը հաւասարապէս կը նկատէ զոհերը բուրժուական իմպերիալիզմի: Յայ բոլշեւիկը, որ ամբողջապէս եւ կանովին **կ'անգիտանայ** հայ ժողովուրդի եւ մասնաւորապէս թրքահայութեան սարսափելի երէկը: Յայ բոլշեւիկը, որուն «իզմ»-երով խճողուած խելապատակը չի կրնար ըմբռնել

մինչեւ անգամ ներել-չներելու հարցի մը գոյութեան իրաւունքը հայ ժողովուրդի սրտին մէջ, «թուրք եղբայր աշխատաւորութեան հանդէպ»:

Չէ՞ որ, իր կարծիքով, երկու ժողովուրդները եղի-մեղի պէս կ'ապրէին կողք-կողքի թրքական!! հողերուն վրայ: Եւ միայն հայ ժողովուրդի անսահման յիմարութիւնն էր, որ մղեց զայն գործիք դառնալու իմպերիալիստական մեծ պետութիւններու ձեռքը... Չէ՞ որ հայ ժողովուրդը իր տուժածին չափ ու աւելի վնաս հասցուց իր տխմարութեամբ՝ թուրք աշխատաւորութեան, քաղաքականապէս ու ֆիզիքսապէս:

Ու հայ բոլշեւիկը, ձեռք առած մոսկովեան կնուտը, կը խարազանէ մեր ժողովուրդի բազմաչարչար անցեալը: Ու մտրակը կ'իյնայ շառաչելով, դեռ բաց վերքերու վրայ, անխնայ, անդադար, անյագուրդ... Կարծես այն ատեն միայն պիտի հանդարտի բոլշեւիկին ցասումը, երբ ամբողջ նահատակուած հայութիւնը, **մէկ միլիոն զոհերու արիւնոտ ուրուականները, վեր կենան իրենց գերեզմաններէն եւ խոնարհաբար ներում խնդրեն թուրքերէն:**

Այս հասկացողութիւնը ունեցողին համար թուրքին ներելու կամ չներելու, հետը հաշտուելու կամ չհաշտուելու խօսք չկրնար ըլլալ անշուշտ:

Մենք ենք, որ պիտի անիծենք մեր ամբողջ անցեալը եւ այն շարժումը, որ աններելի սրբապղծութեամբ **յեղափոխական** անուանեցինք:

Մենք ենք, որ թրքական անասելի վայրագութիւնները ամբողջապէս պիտի փաթթենք բուրժուական դիւանագէտներու եւ անոնց գործիք դարձած հայ ազգայնականներու վզին: Մենք ենք, որ ձեռքը պիտի կարկառենք թուրքերուն եւ եղբայրանանք անոնց հետ:

Բայց կը զարմանայ բաց-աչքով տեսնող եւ պաղ-արիւնով խորհող մարդը. հենց Ձինովիւելի նախագահութեան տակ, Բագուի մէջ գումարուած արեւելեան ժողովուրդներու **Միջազգայնականին** մասնակցող թուրքը չէ՞ր, որ խլեց հայ գիւղացիութեան սեփական հողերը եւ սարքեց Ալեքսանդրապոլի ջարդը: Այն **ընկեր** թուրքը, որուն Ալեքսանդրապոլի հայ բնակչութիւնը, անամօթ հայուհիի մը առաջնորդութեամբ, դրօշակներով ընդառաջ գնաց:

Եւ ո՞րն է այն թուրք կառավարութիւնը, որուն ձեռքերը արիւնտած չըլլան հայի արիւնով: Եւ որո՞նք են այն սարսափները, որոնց մէջ «հանրապետական, կոմունիզմի համակիր եւ բուրժուական իմպերիալիզմի դեմ մարտնչող» քեմալական թուրքիան պակաս մնաց իր նախորդներէն:

Եւ մանաւանդ ե՞րբ պատահեր է, որ ռեւէ զանգուածային ոճիր, թուրքիոյ մէջ, կատարուած ըլլայ զուտ-կառավարական միջոցներով, զինուորներով ու ոստիկաններով:

Ե՞րբ պատահեր է, որ **ամբողջ թուրք ժողովուրդը, մէկ մարդու պէս**, սիրով ու ցնծութեամբ մասնակցած չըլլայ ջարդին ու ւաւրին...

Բայց հայ բոլշեւիկը կ'ուրանայ այս իրողութիւնը: Ընդունի անգամ, միեւնոյնն է. հայ բոլշեւիկի կարծիքով՝ կարելորդ այն է, որ մեր «արկածախնդրութիւնները» գրգռեցին թուրք ժողովուրդը:

Հայը ազատագրութեան ձգտելու իրաւունք չունէր: Հայը բռնութեան ու հարստահարութեան դէմ ըմբոստանալու իրաւունք չունէր: Սխալ էր անոր թուրքի լուծը թօթափելու ջանքը:

Անգլիացիին լուծին դէմ ընդվզելու եւ ազատագրութեան ձգտելու իրաւունք ունի հնդիկը: Իրաւացի ու արդար են ռիֆցիին, մարոքցիին, ալժերցիին, թինիզցիին, եգիպտացիին ազատագրական կռիւները կեղտոտ ու բուրժուա սպանացիներուն, ֆրանսացիներուն¹ ու անգլիացիներուն դէմ: Սո՛ւրբ է արաբներուն եւ տիւրզիներուն պայքարը իրենց օտար բռնակալներուն դէմ: Ամէնուն ըրածը յեղափոխութիւն է, բացի հայիմէն:

Հայինը **հակայեղափոխութիւն է:**

Այս է բոլշեւիկեան ուղղափառ ճշմարտութիւնը:

Որովհետեւ ազգային ձգտումները արգելք են միջազգային եղբայրութեան եւ Համաշխարհային Յեղափոխութեան:

Որովհետեւ **հայրենիք** եւ **ազգ** բուրժուական նախապաշարումներ են, որոնք կը պղտորեն պրոլետարին դասակարգային գիտակցութիւնը:

Որովհետեւ աշխարհին է կոմունիստին հայրենիքը եւ մարդկութիւնը՝ անոր ազգը:

Այս ընդհանուր սկզբունքներէն մէկ գործնական հետեւութիւն կը հանէ հայ բոլշեւիկը – հայն է արգելքը միջազգային եղբայրութեան, ան է, որ պէտք է զոհէ իր իրաւունքներն ու շահերը յօգուտ արեւելեան միւս ժողովուրդներուն: Ան է, որ պիտի կիզուի համաշխարհային յեղափոխութեան սեղանին վրայ:

«Թող յաղթանակէ Համաշխարհային Յեղափոխութիւնը, թէկուզ Հայաստանի ւաւրակների վրայ...»:

Այս է հայ ծապլվարեաններու հաւատամքը:

Որովհետեւ հայ կոմունիստը չէ հետաքրքրուած հայ յեղափոխութեամբ ու հայ ժողովուրդի ազատագրութեամբ: Ան յառաջապահն է ռուս կոմունիստական իմպերիալիզմին, Մերձաւոր Արեւելքի ճակատին վրայ, եւ իբր այն, հաւատարմաբար կը կատարէ իրեն վստահուած պաշտօնը: Որքան ատեն, որ կոմունիստական իմպերիալիզմը, հարա-

¹ Բնագրում «իտալացիներուն», որը շփոթմունք է:

զատ ժառանգը ցարական իմպերիալիզմին, բարեկամ մնալ ուզէ թուրքիոյ, հայ բոլշեւիկը պիտի դատապարտէ հայ ազատագրական ոգորումները, պիտի կեղծէ հաւատալ թուրքի հետ եղբայրութեան եւ պիտի աշխատի մոլորեցնել հայ ժողովուրդը այդ ուղղութեամբ:

Եւ այդ է պատճառը, որ ազգայնականութեան դէմ քարոզները, **Երկու կողմին ալ ուղղուելու տեղ**, միայն մեզի՝ կ'ուղղուին:

Մեզի՛ է, որ կը հրամայեն խեղդել մեր զգացումները: Ի վնաս մեզի է, որ տեղի կ'ունենան սահմանի ճշդումները:

Բայց այն օրը, որ արուին Ռուսիոյ յարաբերութիւնները թուրքիոյ հետ, նորէն մեզ է, որ պիտի քշեն թուրքին դէմ նոյն Յամաշխարհային Յեղափոխութեան անունով: Կամ նորէն պիտի մնանք անզէն ու անպատսպար՝ թուրքի սրին առջեւ, երբ Յամաշխարհային Յեղափոխութեան պահանջները ստիպեն Կարմիր բանակը ուրիշ տեղ փոխադրել իր «հայաստանեան» ոյժերը, ծայրագոյն արեւելք կամ արեւմուտք, միեւնոյնն է, մեզմէ հեռու:

Ու այն ատեն դուրս պիտի գան այս անգամ ալ ուրիշ «իզմի» մը սրտացաւ ճառախօսները ու մեզ դատապարտեն կոմունիզմի աշխարհակալական ձգտումներուն ծառայած ըլլալնուս համար:

Ե՞րբ պիտի դադրինք՝ ուրիշներու կռիւները մղելէ:

Ե՞րբ պիտի սովորինք ըսել մեզի խորթ իզմերու անունով անմարդկային զոհողութիւններ պարտադրող հովկուլներուն. «Եթէ մեր բնաջնջումի գնով պիտի իրականանայ համամարդկային երջանկութիւնը, թող կորչի՛ այդպիսի մարդկութիւնը: Մենք ալ այնքան իրաւունք ունինք գոյութեան ու երջանկութեան, որքան ոեւէ ազգ»:

Բայց անբացատրելի է ճերմակ դրօշին տակ ներկայութիւնը այնպիսի տարրերու, որոնց տեղը հոն չէ եղած երբեք եւ պիտի չըլլայ: Պարտուածականութիւնն ու հաշտամուրաց ոգին սկսած են սողոսկիլ եւ հայ ինտելիգենտութեան բարձր ոլորտներէն ներս:

Այս երեւոյթը աւելի մտահոգիչ է:

* * *

Մեր ազատագրական պայքարը պարտութեամբ վերջացաւ: Եւրոպա ու Ամերիկա դաւաճանեցին մեզ: Թրքահայութեան կէսը մորթոտուած, միւս կէսն ալ թափառական՝ կ'քշուի ծովէ ծով: Ո՛չ մէկ երկիր կ'ուզէ ընդունիլ «գաղթականները», ո՛չ իսկ իրենց սեփական հայրենիքը: Կորսնցուցինք մեր անկախութիւնն ալ, եւ մեր աւանդական «հիւսիսի պաշտպանը» կ'սիրաբանէ մեր դահիճին հետ ու կը սիրաշահէ զայն ի վնաս մեզի:

Այսօր միմակ ենք աշխարհի վրայ, փոքր ու անզօր ու արիւնաքամ:

Այս է էական գծերուն մէջ մեր այսօրուայ կացութիւնը:

Ի՞նչ պէտք է ընենք:

«Մեզ կը մնայ փրկութեան մէկ ճամբայ միայն», - կը պատգամէ հաշտասէրը, - «հասկացողութեան լեզու գտնել թուրքին հետ»:

Բայց տեսնենք, թէ կրնա՞նք հաշտուիլ թուրքին հետ, իսկ եթէ չենք կրնար, կա՞յ փրկութեան ուրիշ ճամբայ:

Նախ շօշափենք հայ ժողովուրդի տրամադրութիւնը:

Յաշտասէրներու բանակը, ինչպէս հաւաստեցինք եւ ցոյց տուինք, կը պարունակէ նոյններ հայ ժողովուրդի բոլոր խաւերէն:

Բայց այդ սօզայիք հաւաքածոն հարազատ ու իրաւազօր թարգմանը չէ հայ ժողովուրդի զգացումներուն եւ քաղաքական խորհողութեան: Ան կը ներկայացնէ շատ-շատ խօսելու կամ գրիչ շարժելու կարող փոքրամասնութիւն մը միայն:

Մեծ համրը, հսկայ զանգուածը հայ ժողովուրդին, որ զուրկ է իր զգացումները արտայայտելու եւ գաղափարներ յօդաւորելու միջոցներէն, **չի զգար եւ չի խորհիր** այդպէս:

Յազիւ թէ արտասանեցինք «զգալ» բառը եւ ահա՛ վեր պիտի կենամ մարդիկ եւ խորհուրդ տան մեզ ինչ որ բնախօսական տեղափոխութիւններ կատարել մեր մէջ – սիրտը ուղեղին մէջ փոխադրել կամ ուղեղը սրտին մէջ, ի՞նչ եւ է:

Բարի խորհուրդի համար շնորհակալութիւն կը յայտնենք, բայց սիրտը, հաճոյ թուի այդ մեզ թէ անհաճոյ՝ մարդկային կազմի անբաժանելի եւ անտեղափոխելի մէկ մասն է:

Ո՛չ որ զերծ է անոր ազդեցութենէն. ամենէն քիչ՝ մեր հաշտասէրները:

Եւ այդ փաստը այնքան ալ մեծ դժբախտութիւն մը չէ: Անհատական թէ հաւաքական ամէն մեծ գործի մղիչը զգացումն է: Ի՞նչ կ'մնայ հայրենասիրութենէ, այլասիրութենէ, հերոսութենէ, եթէ անոնց մէջէն հանենք զգացական տարրը: Ի՞նչ կը մնայ համամարդկային իտէալներէն, եթէ անոնցմէ տարազրեցնք սէրը դէպի մարդկութիւն: Յազիւ թէ, սառնասիրտ տրամաբանութեամբ, մէկը յանգի յեղափոխական դառնալու եզրակացութեան: Յազիւ թէ միտքը, ինքն իրեն, մղէ մէկը դէպի լեռները, դէպի ֆետայիի անստոյգ կեանքն ու ստոյգ մահը: Յազիւ թէ զուտ բանականութիւնը կարող ըլլայ մարդերը յօժարական եւ խնդութեամբ առաջնորդել կախաղան:

Զգացումն է, որ կը գործէ այդ հրաշքները:

Եւ ի՞նչն է, որ կը մղէ մեր հաշտասերները ձեռք առնել գրիչը ու ելլել այս նորօրինակ առաքելութեան, եթէ ոչ զգացումը: Չէ՞ որ հայ ժողովուրդի սերը եւ ուրիշ օտար բռնակալի մ'ատելութիւնն է իրենց գործունէութեան զսպանակը:

Ներկայ պայմաններու տակ, երբ ո՛չ մէկ առարկայական տուեալ, ո՛չ մէկ տրամաբանական հաւանականութիւն կայ արեւելեան ժողովուրդներու ներդաշնակ համագործակցութեան, ի՞նչը, եթէ ոչ բարի ցանկութիւնը, **զգացումն** է, որ կը մղէ մեր քաղաքագէտները «Արեւելքը արեւելքցիներուն» վերտառութեամբ շենքեր բարձրացնել անգոյ հիմներու վրայ:

Ո՞րն է իրատեսութիւնը. գոյութիւն ունեցող ատելութիւնն ու վըտանգը տեսնե՞լը, թէ սեր ու համերաշխութիւն երեւակայել որ չկայ: Մեր բարի փափագներուն ստեղծած մտապատկերները առարկայական թանձրացեալ իրողութիւններու հետ շփոթե՞լն է իրատեսութիւնը: Ո՛չ:

Հասկանալի պիտի ըլլար, եթէ մեզ ըսէին թէ «**մեր** զգացումը շիտակ է, **ձերը** սխալ»: Բայց ընդունելով հանդերձ թէ պէտք չէ, որ զգացումները տարամերժօրէն թօն եւ ուղղութիւն տան մեր քաղաքականութեան, մենք չենք կրնար համակարծիք ըլլալ անոնց, որոնք զգացումը ինքնստիմբեան կը նկատեն սխալի աղբիւր եւ կը խօսին անոր մասին կեղծ արհամարհանքով:

Հայ ժողովուրդի անունով խօսող մեր բարեկամները թոյլ տան մեզ ուրեմն մեր լեզուով թարգմանել անոր ներքին աշխարհը, զգացումներն ու հասկացողութիւնները:

Կա՞յ հայ մը, որու սրտին մէջ խոր վերք մը բացուած չըլլայ թուրքին եաթաղանը: Ո՞ր հայն է, որ հայր, մայր, քոյր, եղբայր, կին կամ նշանած, ընկեր կամ բարեկամ, ոեւէ սիրելի մը զոհ տուած չըլլայ թուրք խժժութեան: Ինչպէ՞ս մոռնալ այդ ամէնը. ինչպէ՞ս ներել, ինչպէ՞ս սեղմել հարազատներու արիւնով ներկուած այդ գարշելի ձեռքերը...

Ոճիրի հանդէպ զայրոյթը ամենէն **բնականն** է զգացումներուն:

Որքան բնական է բարիքի համար զգալ սեր եւ երախտագիտութիւն, նոյնքան բնական է չարիքի դէմ լեցուիլ ատելութեամբ ու վրէժխնդրութեամբ:

Ոճիրի հանդէպ զայրոյթը զգացումներու ամենէն **վսեմն** է միանգամայն:

Թուլամորթներն են միայն, որ կը համակերպին ոճիրին եւ անոր հետեւանքներուն: Չարիքին դէմ զայրանալ..., բա՛ռը ինքնին ցոյց կու տայ թէ ինչ բանի մէջ է **այր մարդու վայել** վերաբերումը:

Բայց վրէժը ճարը չարով փոխանակելու պարզ բաղձանք մը չէ միայն:

Վրէժը արդարութիւն կը նշանակէ: Եւրոպական շատ մը լեզուներու մէջ **vindication** – վրէժ՝ կը նշանակէ միանգամայն արդարութեան

յաղթանակ: Նոյնն է նաեւ հայերէնի մէջ. վրէժ ու արդարութիւն հոմանիշ են մեր դասական լեզուին մէջ:

Ոճիրին հանդէպ մեր գայրոյթը, ուրեմն, ոչ միայն բնական ու վսեմ, այլ եւ **արդար** զգացում մըն է:

Բայց զգալ բավական չէ:

Պէտք է արդարութիւն **ընել**:

Եթէ արհամարհելի է այն փարիսեցին, որ առաքինութիւնը կը փառաբանէ առանց առաքինի գործ մը կատարելու, զգուելի է այն «արդարասէրը», որ չարիքն ու ոճիրը կ'թողու անպատիժ:

Բարութիւնը պէտք է վարձատրել եւ չարութիւնը պատժել. ասոնք իրարու հաւասար եւ իրար լրացնող բարոյական պարտականութիւններ են. առանց մէկին՝ միւսը կ'մնայ անկատար:

Ոճիրը պատժելը, եթէ նոյնիսկ չ'ուղղէ ոճրագործը, կրնայ ոճրի կրկնութիւնը արգիլել եւ ուրիշներուն օրինակ ըլլալ:

Վրէժը երկար դարեր միակ պատուարն է եղեր ընկերային անիշխանութեան դէմ եւ այժմ իսկ ոճիրը արգիլող ամենէն ազդու միջոցներէն մին է: Պատմական իրողութիւն է, որ պատժական օրէնքը վրէժի գաղափարին ծնունդն է: **Եւ այն պարագային ուր ոճրական օրէնք մը չկայ կամ չի գործեր ոճրագործին դէմ**, վրէժը կ'կատարէ իր հին եւ նուիրական պաշտօնը:

Այդպէս է մեր պարագան:

Մեր դատը արդար է: Մարդկութեան խիղճը վաղուց արտասանեց իր խօսքը այդ մասին: Վաղուց է, որ թուրքը նստաւ այդ գերագոյն դատարանին մէջ, ամբաստանեալի նստարանին վրայ եւ ստացաւ մեղապարտի, մեծագոյն մարդասպանի դատավճիռը:

Պատժի գործադրութիւնը անկարելի եղաւ սակայն, անկարելի եղաւ նաեւ **օրինական ոյժով** հատուցումը մեր իրաւունքներուն, որովհետեւ դեռ անկազմակերպ է մարդկային հասարակութիւնը եւ անոր անդամները շահախնդիր եւ անմիաբան իրենք իրենց մէջ:

Արդ, միջազգային անիշխանութեան այս քաոսին մէջ, երբ նաւթի հեղեղը տարած է մարդկութիւնը կառավարողներուն խղճի վերջին մնացորդները, ո՞վ աւելի **բնական** իրաւունք ունի հետապնդելու մոռցուած վճիռը արդարութեան եւ գործադրելու զայն՝ եթէ ոչ ինքը, **զողը**:

«Եթէ այս անգամ ալ արդարութիւն չըլլայ հայերուն, ես պիտի չմեղադրեմ զանոնք, եթէ ամէնը դառնան ոչնչական եւ հաշիւ պահանջեն աշխարհէն ու իրենց դահիճներէն»:

Այսպէս կը յայտարարէր բելճիքացի մեծանուն եկեղեցականը՝ **Cardinal Mercier**, պատերազմի միջոցին, հայկ. տեղահանութիւններու օրերուն:

Այնքա՛ն ըմբոստացուցիչ էին մեր տառապանքները եւ այնքան պարզ մեր իրաւունքը ամէն ազնիւ ու արդար մարդու աչքին:

Արդ, ի՛նչ պատահեցաւ:

Ո՛չ միայն աշխարհը հատուցուն չըրաւ մեզ, այլ թոյլ տուաւ, որ մենէ խլուի այն քիչն ալ, որ ունեինք, որ ձեռք բերեր էինք գերմարդկային ճիգերով ու զոհերով: Թոյլ տուաւ, որ թուրքը իր արիւնոտ թաթը դնէ մեր նորակազմ փոքրիկ հանրապետութեան վրայ եւ անկէ փրցնէ մասեր, որ միս եւ արիւն էին: Ու անգամ մըն ալ աշխարհը իր սովորական սինիզմով հանդիսատես եղաւ հայ ժողովուրդի վիրաւոր մարմնին յօշոտման:

Թուրքը պէտք է պատժուի խստօրէն, որպէսզի չփորձի՝ կրկնել իր ըրածները. այս՝ պատիժին **արգելիչ** դերն է:

Որպէսզի առիթ ունենայ անդրադառնալու իր ըրածներուն, պէտք է, որ ան, անգամ մը, զգայ մահուան սարսափը իր հոգիին խորքը: Մինչեւ իր սեփական կաշիին վրայ չզգայ տառապանքի համը, ան պիտի չդադրի ուրիշներ չարչարելէ: Այսպէս է մարդ էակին, մանաւանդ կիսաքաղաքակիրթին հոգեբանութիւնը:

Մէկ դառը փորձառութիւն հազար քարոզէ լաւ է: Այս՝ պատիժին **բարեկարգիչ** դերն է:

Եւ, վերջապէս, որպէսզի ուրիշներուն օրինակ ըլլայ, թէ ոճրագործը անպատիժ չի մնար: Այս՝ պատիժին **հրահանգիչ** դերն է:

Բայց եթէ մինչեւ անգամ ոեւէ օգուտ չունենար վրէժը, ան պիտի չդադրէր իրաւացի ու արդար ըլլալէ:

Վրէժը կրնայ բացարձակապէս ուրիշ նպատակ չունենալ, եթէ ոչ գործուած անիրաւութիւնը պատժել: Բռնաբարուած արդարութեան վիրաւոր վեհափառութիւնը վերահաստատել:

«Եղածը եղած է, ինչ օգուտ...» հոգեբանութիւնը ունեցողներուն լաւ կ'ըլլար ուրեմն պատասխանել Քանթի սա՛ խօսքերով.

«Նոյնիսկ, եթէ քաղաքային ընկերութիւնը որոշէ լուծուիլ իր բոլոր անդամներու համաձայնութեամբ, ինչպէս երբ կղզիի մը բնակիչները վճռեն ցրուիլ, բանտի մէջ ապրող վերջին մարդասպանը պէտք է մեռցնել, երթալու որոշումը գործադրելէ առաջ»:

«... Որովհետեւ, եթէ արդարութիւն եւ իրաւունք կորնչէին, մարդկային կեանքը ոեւէ՛ արժէք պիտի չունենար աշխարհի վրայ»:

Այս է, որ զազանային բնազդ ու ամբոխային տրամաբանութիւն կը կոչեն մեր հաշտասէրները:

Թող չփորձեն թուրքին փաստաբանութիւնը ընել ու մեղմացնել անոր գործած ահաւոր ոճիրները, ըսելով, որ ան տգէտ էր:

Երբուրնե՞՞ ի վեր տգիտութիւնը ոճրի արդարացման բաւարար պատճառ համարուեցաւ:

Ուելէ՛ չափահաս մարդ, ուելէ՛ նոյնիսկ տարրական քաղաքակրթութեան հասած ազգ, բաւական «գիտուն» է գիտնալու համար, որ մեղք է «գողանալը, շնանալը, սպաննելը»:

Իսկ եթէ թուրքը չունի տարրական քաղաքակրթութիւն մ'անգամ, եթէ այդքան մը բարոյական հասկացողութիւն կը պակսի իրեն, ինչո՞ւ մենք պիտի տուժենք այդ պակասի հետեւանքով: Եթէ վայրենի է ան, ինչո՞ւ անոր վերաբերմամբ գործածել քաղաքակրթ-մարդկային էականորու համար շինուած բարոյական օրենքները: Ինչո՞ւ չվարուիլ անոր հետ ճիշդ ինչպէս կը վարուինք ոչ թէ միայն **տգէտ**, այլ բոլորովին **անքան** գազանին հետ:

Եթէ տգիտութիւնը բաւարար չքմեղացում մըն է, ուրեմն պէտք չէ դպչիլ զայլերուն: Պէտք է ցաւիլ անոնց վրայ եւ ներել անոնց ըրածներուն: Պէտք է աղօթել, որ բացուին անոնց աչքերը եւ տեսնեն իրենց գործերուն չարութիւնը: Լաւ միջոց մը կ'ըլլայ նոյնպէս անոնց գլխուն Աւետարան կամ «Կապիտալ» կարդալ մեղմ ձայնով:

Այս մեթոտներն են, որ մեր մէջ շատ մը մարդիկ – պատուելիներէն մինչեւ մատերիալիստական պատմափիլիսոփայութեան հետեւորդները – կ'ուզեն կիրարկել թուրքին վերաբերմամբ:

Պիտի յիշեցնե՞ն մեզի, որ գազան ու մարդ միեւնոյնը չեն: Պիտի խօսի՞ն մեզի մարդկային կեանքի անհամեմատ աւելի բարձր արժէքի մասին:

Իսկ ի՞նչ է իրենց կարծիքը հայու կեանքին արժէքին մասին:

Եթէ գազանութիւնը ուել կապ ու յարաբերութիւն ունի կեանքի արժէքի եւ ապրելու իրաւունքի հետ, անշուշտ, որ գազանաբարոյ թուրքին կեանքը նուազ արժէքաւոր պէտք է նկատուի քան հայունը, եւ, հետեւաբար, թուրքը նուազ իրաւունք ունի ապրելու քան հայը:

Սխալ է կարծել, թէ թուրքը չունէր ոճրի մասին բարոյական հասկացողութիւն: Ունէ՛ր: Վկայ՝ իր օրինագիրքերը: Սակայն զանազան դիտումներով – կողոպտելու, առեւանգելու, մանաւանդ քաղաքական ծրագիրներ յաջողցնելու համար, թուրքը խժժօրէն թալլեց եւ սպաննեց իր դարաւոր հարեւանը:

Թուրքը գազանին չափ իսկ մեղմացուցիչ պարագաներ չունի իր ոճիրը թեթեւցնելու համար:

Մեղք է անգամ անգէտ եւ անպատասխանատու կենդանիին բնագոյաբար ու կենսական պէտքերու բերումով գործած չարիքները բաղդատել թուրքին գիտակցաբար, հաշիւով եւ սիսթէմով գործած զանգուածային ոճիրներուն հետ:

Թուրքը գիտեր, որ սպաննել ոճիր է եւ սպաննեց:

Ան գիտեր իր գործածին հետեւանքը եւ չվարանեցաւ:

Ան պատրաստեց ու գործադրեց իր ոճիրը մտադրութեամբ ու կանխամտածութեամբ:

Ու այժմ ալ ան կը նայի իր արիւնի գործին վրայ **առանց զիղջի**, գոհունակութեամբ ու հրճուանքով, եւ մեր վշտին վրայ կը քրքջայ շնականօրէն:

Այս բոլորը թուրքը կը դնեն բարոյական ու իրաւաբանական պատասխանատուութեան տակ:

ԱՍԿԷ ԱԶԱՏՈՒՄ ՉՈՒՆԻ ԱՆ:

Այս է զոհին զգացումը դահիճին հանդէպ:

* * *

Սակայն, որքան խոր ըլլայ հայուն կսկիծը, որքան ուժեղ՝ անոր արդարութեան զգացումը, որքան կատաղի՝ անոր վրէժխնդրութիւնը, անոր զգացածը չկրնար հաւասարիլ թուրքին մեզ հանդէպ զգացած ատելութեան:

Դահիճին ատելութիւնը զոհին հանդէպ անիմաստ, անբանաւոր, բայց շատ իրական:

Այն զգացումը, որ աւագակը ոճրագործի եւ պարզ ոճրագործը խելագար եղեռնագործի կը փոխէ, բազմապատկել տալով անոր ոճիրները եւ զանոնք աւելի ու աւելի քստմնելի դարձնելով:

Դահիճը կ'ատէ իր զոհը, որովհետեւ ան կը յիշեցնէ իրեն իր ոճիրը:

Դահիճը կ'ատէ իր զոհը, որովհետեւ կը սարսափի անոր վրէժխնդրութենէն:

Թուրքը անկեղծ է իր «անցածը մոռանալու» փափաքին մէջ, զոր կ'արտայայտէ յաճախ: Բայց ո՛չ կրնայ մոռանալ եղեռնի մօտիկ այդ անցեալը, ո՛չ ալ հաւատալ, որ իր զոհը կրնայ մոռանալ զայն: Ամէն ոք իր չափանիշով կը չափէ դիմացինը: Թուրքը լաւ գիտէ, որ եթէ ինքը եղած ըլլար մեր տեղ, պիտի չմոռնար ու պիտի չներէր: Ապա ուրեմն չի սպասեր, որ հայը ներէ ու մոռնայ: Ամէն բարեկամութեան ցոյց մեր կողմէ ան կը նկատէ զուտ կեղծիք:

Ծիշդ է, որ բռնաւոր քմահաճութեամբ մը ան շարունակ մոռացում ու բարեկամութիւն կը պահանջէ մեզմէ: Սակայն վստահ ըլլանք, թէ որքան ջանանք ապացուցանել մեր անյիշաչարութիւնն ու բարեացականութիւնը, որքան կրկնենք, թէ մոռցած ենք ամէն բան ու պատրաստ ենք ամէն բանի մեր գոյութեան սիրոյն, այնքան աւելի թերահաւատ ու դժկամ պիտի դառնայ ան: Թշնամութենէ բարեկամութեան փութկոտ դարձերը միայն կասկած կրնան ներշնչել: Իսկ տկարութեան ցուցադր-

ութիւնը՝ արհամարանք միայն: Ի զո՞ւր պիտի խեղդենք մենք մեր զայրոյթն ու արցունքը եւ ձեռք կարկառենք թուրքին: Ի զո՞ւր պիտի ջանանք բարի դրացնութեան ու սիրոյ անճարակ ֆրագներ թոթովէ: Ան աւելի ու աւելի պահանջկոտ պիտի դառնայ անկեղծութեան ու հաւատարմութեան դրական ապացոյցներու համար: Պիտի ուզէ, որ իբրեւ գրասական հրաժարիմք մեր բոլոր գանձելի իրաւունքներէն, մեր ունեցած համեստագոյն ստացուածքէն ալ ու զիջենք մինչեւ մեր գոյութեան ամենայետին իրաւունքը:

Եւ երբ բոլորովին իր ոտքերուն տակն ըլլանք, ստրկացած, ոչնչութեան հաւասար իբրեւ ազգ՝ ան դեռ ապացոյցներ պիտի ուզէ... որովհետեւ պիտի վախճայ իր ոտքի տակի հայու փոշիէն անգամ:

Այս է ոճրագործ-բռնակալներու հոգեբանութիւնը:

Մէկ խոսքով, եթէ մենք թուրքին ներենք իսկ, ան մեզի պիտի չներէ:

Մեր դարաւոր հարստահարիչն ու դահիճը ախտաբանական վիճակի մը մատնուած է, որ բիրտ դարմանումով կը բուժուի միայն:

Իսկ մենք ենթարկուած ենք ուրիշ ախտաբանական վիճակի մը – խուճապային բարոյալքումի:

Երկու ժողովուրդներու հոգեբանական այս վիճակը աւելի եւս շեշտուեցաւ վերջին հնգամեակի իրադարձութիւններու հետեւանքով:

Թուրքը այլեւս զինադադարի սկզբնաւորութեան շրջանի թուրքը չէ – պարտուած, վիատած, զիջումներու պատրաստ:

Ֆրանսացիները Կիլիկիայէն, Դաշնակիցները Կ. Պոլսէն վտարող, յունական բանակը ծովը թափող, Յայաստանի Յաղթական Քեմալն է ան: Ռուսիոյ դաշնակի՞ցը, Արեւելքի ազատագրութեան կռուական յառաջապահը: Այն թուրքը, որ Լոզանի մէջ աշխարհի բոլոր մեծերուն գրեթէ պարտադրեց իր պայմանները եւ որ այսօր, այնքան ամբարտաւան կերպով կը կանգնի Անգլիայի դէմ, Մուսուլի խնդրին մէջ: Թուրքիան, որ կ'յանդգնի անընդունելի նկատել մինչեւ անգամ Ազգաց Դաշնակցութեան որոշումն իսկ, երբ այն չի յարմարիր իր քեյֆին:

Թէ որքան առարկայական հիմեր կան այս դիրքին ներքեւ, թէ ի՞նչ չափով կ'արդարանայ թուրքին անսահման լրբութիւնը եւ ի՞նչ փառաւոր կամ անփառունակ վախճան պիտի ունենայ ան, խնդիրներ են, որ դուրս կը մնան մեր քննութեան նիւթէն: Մենք ապագայի մարգարտութիւններով չենք զբաղած, այլ դիմակալելով անմիջական **ներկայ** իրականութիւնը:

Փաստը այն է, որ թուրքը պահանջեց լռեցնել հսկայական խնդիրներու տաղտկալի ծայնը միջազգային բանակցութիւններու արի-ոպագոսին մէջ եւ յաջողեցաւ արդարեւ լռեցնել զայն: Թուրքը պահան-

ջեց վերցնել հայկական դատի վաւերագրերը համաշխարհային հարցերու սեղանէն եւ զանոնք անպէտ թուղթերու կողովը նետել: Եւ դիվանագիտութիւնը կատարեց այդ փափաքը:

Սեր նկատի առնելիքը, ուրեմն, թուրքին հոգեբանութիւնն է: Այն հոգեբանութիւնը, որ Թուրքիոյ մէջ ստեղծուեցաւ միլլիական շարժումին շնորհիւ հանդէպ արտաքին աշխարհին, եւ որ զօրացաւ ու ամրապնդուեցաւ տարուած դիւրին յաղթանակներով:

Այդ հոգեբանութիւնը **բնաւ** չի կրնար նպաստել թուրքին մէջ հայի հանդէպ բարեացկամութեան, հասկացողութեան, յարգանքի զգացումներ առաջ գալուն:

Ընդհակառակը:

Եթէ թուրքը կը յանդգնի գլուխ բռնել աշխարհի հզօրներուն, որոնք հսկայ բանակներ ու նաւատորմեր ունին իրենց սիրալիք կամ սպառնալից խօսքերուն ետեւ, ինչո՞ւ հայուն հանդէպ հասկացող ու զիջող դիրք պիտի բռնէ: Ինչո՞ւ կամաւոր զոհողութիւններ պիտի ընէ: Ի՞նչ ոյժ կը ներկայացնենք մենք:

Չինուորական ու դիւանագիտական յաջողութիւններով գինովցած գոռոզ թուրքը անուշ խօսքերով կամ պարապ սպառնալիքներով հաշտութեան կանաչ սեղանին գլուխը բերելու յոյսը ցնորական է ուրեմն:

Թուրքը ոչ միայն սրտովին կ'ատէ, այլ եւ կ'արհամարհէ մեզ:

Միւս կողմից պարտուած հայի բարոյական ողնաշարը մարդու, ազգի իր ինքնայարգանքը ստացած է շշմեցուցիչ, մահացու հարուած:

Աշխարհի համար **հայ ու ջարդ** հոմանիշ են դարձել կարծես: Հայ ժողովուրդը կը կարծէ անտեղեակ եւ յաճախ անկարեկիր օտարը, իր կեանքն ու տունը, իր կինն ու երեխաները անասունի մը չափ իսկ պաշտպանելու արի ոգիէն զուրկ երկչտներու հօտ մ'է, որ միայն կոտորուիլ, լալ եւ մուրալ գիտէ, եւ անողոք կերպով կ'եզրակացնէ՝ երբ որ ազգ մը հաւաքաբար կրնայ մարսել այսքա՞ն անպատուութիւն, եւ հանդուրժել դարերո՞վ սպանդներու եւ գերեվարութեան, պէտք է ի սպառ կորսնցուցած ըլլայ իր մարդկային եւ ազգային արժանապատուութեան զգացումը եւ ուստի արժանի է միայն արգահատանքի, եթէ ոչ արհամարհանքի:

Անիրաւ է այս վերաբերումը, շա՛տ անիրաւ, բայց դաժան իրողութիւն է: Պէտք է փոխուի ան. մեզմէ զատ ո՛չ ոք կրնայ փոխել զայն, ո՛չ իսկ Ողիմպոսի աստուածներուն փաղանգը:

Աւելի՛ն կայ. ավելի՛ զայրացնողը, ավելի՛ կատղեցնողը: Մօտեցե՛ք հայ ունեւորին, խօսեցե՛ք անոր այրիին եւ որբին անունով. կոտորածը, կողոպուտը կը հասկնայ եւ երեսիդ կը շարտէ քանի մը տոլար... ինչպէս

պիտի ընդեր օտար, մարդասէր հայասէր մը, անշուշտ նուազ կոպտութեամբ եւ վիրաւորանքով:

Բայց անգամ մը փորձեցէք անոր մօտենալ հայուն ինքնապաշտպանութեան անունով, հայուն ազատագրութեան անունով, հայ-թրքական կնճիռի լուծման եւ հաշուեյարդարութեան, հայու գոյամարտին անունով ... հաւանական է Սահարայի մէջ աւելի մեծ թիւով ովասիսներ գտնել, քան մեր մեծափարթամներուն մէջ՝ խօսուածները հասկացողները:

Ո՞ր է հայ պատուախնդրութեան, հայ խրոխտ առնականութեան Մովսէսը, որ գիտնար զաղտնիքը ջուր հանելու այդ ապառաժներէն:

Անոնք կը հասկնան թալանուիլ, տեղահանուիլ, կոտորուիլ, բայց հարուածին հարուածով պատասխանել՝ ո՛չ:

Հարստահարիչներու ոտքերուն տակ տրորուած, աշխարհէն լքուած, անհաւասար կռիւի մէջ ջախջախուած, արիւնաքամ եւ ուժասպառ ժողովուրդի մը մէջ երեւան եկող այս հոգեբանութիւնը հասկանալի է եւ բացատրելի:

Փրկութիւնը բացատրութեան մէջ չի կայանար, այլ՝ դարմանումի:

Աղէտներ կը պատահին դիւցազուններուն անգամ: Անոնցմէ անգամ կ'իլուին իրենց Հէլէները: Արհամարհանքի արժանի պիտի ըլլար Մենելաուս այն ատեն միայն, երբ մարսէր ամօթը եւ ընդունէր անպատուութիւնը:

Մեր անթիւ զոհերու արեան աւազանը երեւի չկրցաւ վերամկրտել մեր հոգիները... Պէտք է որոնել վերածնիչ նոր Պրոպատիկէ մը:

Հայը, մինչ այդ՝ ո՛չ կրնայ ինքնայարգանքէ բխող ինքնավստահութիւնով թուրքին աչքերուն մէջ նայիլ շեշտակի եւ անոր հետ խօսիլ առնաբար եւ ո՛չ ալ ազգերու ընկերութեան մէջ մարդավայել տեղ մը գրաւել:

Հայկական անտեղիտալի դիմադրականութեան ժայռերուն առջեւ իր կատաղի ուժերը սպառելէ վերջն է, որ թուրքը ընդունակ պիտի ըլլայ հանդարտ ջիղերով եւ հաւասարակշիռ մտքով խօսիլ մեզ հետ:

Մեզմէ կրած վնասներով մեզ իր պարտքը, զոնէ մասամբ, վճարած ըլլալու գիտակցութիւնն է միայն, որ խաղաղութիւն պիտի տայ իր սրտին եւ վստահութիւն՝ մեր բարի տրամադրութիւններուն հանդէպ: Թերեւս քիչ մը համակրութիւն ալ զգայ մեզի համար...

Ինչ որ ստոյգ է սակայն – այն ատեն միայն թուրքը պիտի յարգէ մեզ, մեր կեանքն ու սեփականութիւնը եւ մեր իրաւունքը ապրելու անկախ կեանքով, Աստուծոյ երկինքին տակ, մեր հայրերու հողին վրայ:

Ու մանաւանդ՝ այն ատեն միայն տեղի պիտի ունենայ հայ նորագոյն պատմութեան ամենէն նշանակելի դէպքը, ճշմարիտ հրաշքը –

հայու առնական ոգիին վերածնունդը ստրկութենէն, յարութիւնը մեռելներէն:

Կուգա՞յ, սակայն, այդ օրը, ե՞րբ կուգայ: Մէկ բան միայն գիտենք մենք. այդ օրը պէտք է գայ եւ շուտ:

Միայն մենք կրնանք բերել զայն: Այդ նպատակին պէտք է լծուին մեր բոլոր ճիգերը, միահամուռ ու միակամ:

* * *

«Գիտեն՞», - կը փութայ պատասխանել հաշտասէրը, շարժելով գլուխը ծիրանաւոր դատաւորի մը վեհափառ սառնասրտութեամբ: «Գիտեն՞ թէ ի՞նչ խոր է թշնամանքն ու ատելութիւնը երկու ժողովուրդներուն միջեւ: Գիտեն՞, թէ ի՞նչ կակիծ, ի՞նչ վրէժ կայ ամէն հայ մարդու սրտին մէջ: Բայց քաղաքական գործիչը պէտք է ընդունակ ըլլայ յաղթել զգացումներուն ու նախապաշարուններուն, եւ բարձր կանգնիլ ամբոխային տրամաբանութենէն»:

Հաշտասէրներու փաստարկութիւնները զօրացնելու համար մենք ալ կ'ընդունինք, թէ երբ ազգի մը ֆիզիքական զոյութեան հարցն է խնդրոյ առարկայ, այն ատեն պէտք է լռեն զգացումները, պէտք է լռէ նամուսի, արժանապատուութեան, նոյնիսկ արդարութեան ձայնը, պէտք է կարկամի անոր զաւակներուն վրիժագոռ լեզուն:

Լաւ եւ բարի. այս բոլորը կ'ընդունինք մենք ալ:

Մենք ալ գիտակից ենք իրատես եւ հեռատես գործիչներու պարտականութեան, եւ ամէն անգամ, որ պահանջեն ազգային գերագոյն շահերը, գիտենք լռեցնել մեր զգացումները:

Զգացումները զոհե՛լն ալ հայրենասիրութեան մէկ ձեւն է:

Բայց մենք աւելին ալ ընելու յօժար եւ պատրաստ ենք, մենք պատրաստ ենք աշխարհի թունաւոր նախատինք ալ կուլ տալու: Բանաստեղծին պէս մենք չենք կոչեր.

«Այսքան չարիք թէ մոռնան մեր որդիք,

Թող ողջ աշխարհի հային կարդայ նախատինք»:

Փոյթ չէ՛, որ մեր որդիք մոռնան այսքան չարիք. մենք չմոռցա՞նք ճէնկիզի, Թիմուրի, Ալփասլանի, Շահ-Աբբասի չարիքները...

Գալով աշխարհին – սնանկ, անբարոյ աշխարհին, անոր հասարակաց կարծիքը արժէ չունի մեզ համար: Ի՞նչ կ'ուզեն թող ըսեն մեր հասցէին:

Վանտալակա՞ն է, թէ կուլտուրական, դահի՞ճ, թէ նահատակ, հրէ՞ջ, թէ հրեշտակ. միեւնոյ՞ն է:

Ինչե՞ր չըսին մեզ գովելու համար, ինչե՞ր չըսին թուրքը վարկաբեկելու եւ դատապարտելու համար... երբ շահ մ'ունէին հետապնդելիք: Իսկ, երբ հասաւ հաշուեյարդարի կրիտիկական ռուպէն, բոլորը, բոլորը լքեցին զոհը եւ իրար կոխկռտելով վազեցին դահիճին արիւնոտ ձեռքը սեղմելու: Ո՞րք աշխարհի նախատինքը ... թքել ենք այդ աշխարհին ալ, անոր նախատինքին ալ, դրուատիքին ալ վրայ:

Դիւանագէտներու, դրամատերներու եւ դեղին մամուլի մատի շարժումներուն համեմատ պարող եւ ինքզինք գին առաջարկողին ծախող աշխարհի հասարակաց կարծիքին հանդէպ ունինք միայն արհամարհանք:

Այսպէս. ո՛չ գալոց սերունդներու սրտին մէջ թրքատեացութիւնը յանրաժանցելու, ո՛չ ալ աշխարհի նախատինքէն ազատելու նկատումով է, որ կ'ուզենք «հայ թրքական յարաբերութիւններու վերքը միշտ թարախոտ» պահել:

Թուրքին հետ մեր հաշտութեան ճշմարիտ արգելքը ո՛չ զգացական-հոգեբանական է, ո՛չ բարոյա-սկզբունքային:

Ան պարզապէս առարկայական է:

«Եթէ առարկայական արգելքներ կան՝ վերցնե՛նք», - պատրաստակամութիւն կը յայտնեն անմիջապէս մեր հաշտութեան քարոզիչները:

Վերցնե՛նք, - կը պատասխանենք մենք ալ – եթէ **մենք կրնանք վերցնել զանոնք**:

Դժբախտաբար, մենք միայն մեր ենթակայական եւ առարկայական արգելքները կրնանք վերցնել: Իսկ թշնամիին ենթակայականն ու առարկայականը **ո՛չ կրնանք զանազանել, ո՛չ ալ վերցնել**: Սեզի համար, թշնամիին կողմէ եղած ռեւէ՛ արգելք, **ենթակայականն ալ, առարկայական է** եւ անոր բարձունը մեզմէ կախում չունի:

«Բայց համոզութեան ո՞՞ժը», - պիտի բացականչեն մեր հաշտասէրները: «Հապա բարի տրամադրութիւններ, հապա մեր խօսքերուն ու գործերուն փաստը»:

Ու թուրքին հետ երկար-բարակ «մուաթալէ»-ի (իրերակշտամբանք) եւ ըսի-ըսաւի կը նստին:

Իսկ մենք արագօրէն փաստերը աչքէ անցընենք:

Ծի՞շդ է, որ մեր պատրաստակամութեան պակասը եղաւ պատճառ, որ մենք չկրցանք հասկացողութեան լեզու մը գտնել թուրքին հետ:

Ծի՞շդ է, որ մեր ախորժակը շատ մեծ էր ու մեծ մնաց, եւ եթէ մենք բանակցութիւններ վարած ըլլայինք մեր այսօրուայ խելքով եւ համեստ պահանջներով, համաձայնութեան մը կը հասնէինք անպատճառ:

Ակնարկ մը ձգենք ետ մօտիկ անցեալի դէպքերուն վրայ:

Ձանց կ'ընենք թուրք սահմանադրական շրջանը մինչև 1914, ուր մեր ախորժակները նուազագոյնի կը հասնէին ու մեր պարտաճանաչ եւ ուղղամիտ վերաբերմունքը՝ առաւելագոյնի: Եւ ուր մեր բարեկամութիւն ու գործակցութիւն ստեղծելու փորձերը թուրք «առաջադէմ տարրերու» հետ վիժեցան ամօթալի եւ աղէտալի կերպով:

Ձանց կ'ընենք նաեւ ընդի. պատերազմի եւ զինադադարի սկզբնական կնճռոտ շրջանները:

Երբ Սեւրի դաշնագրով ճանչցուեցավ մեր իրաւունքը եւ աւելի ուշ Ուիլսըն գծեց Յայաստանի սահմանները, մենք արդէն այնքան յուսախաբութիւններ կրած եւ այնքան մը խելքի եկած էինք, որ բացարձակապէս բաւարար համարեցինք մեզ շնորհուած երկիրը: Յայ քաղաքական միտքը բաւական հեռացեր էր արդէն «ծովէ ծով» Յայաստանէն:

Շուտով Ուիլսընեաններէն շատ աւելի համեստ սահմաններով Յայաստան մը շատ հայերու կողմէ գոհացուցիչ նկատուեցաւ: Ու բանաձեւեցին **project modeste**-ը:

Քիչ վերջ հայը, իր «մեծն դիւանագետներուն» բերնով, խնդրեց, որ թրքական հողերէ կազմուած եւ թրքական վեհապետութեան տակ **dominion** մը շնորհուի իրեն:

Վերջապէս, որպէսզի բոլորովին ապահովցնէ թուրքը, թէ ոեւէ՛ փառասիրական ծրագիրներ չի սնուցաներ, հայը ամերիկացի միսիօնարքաղաքագետներու միջոցով նուիւր մարած օճախ մը հայցեց հիւսիսային Սուրիոյ հեռաւոր ճախճախտետներուն մէջ իբրեւ **Քրիսմըսի** նուէր: Ասոր վրայ վերջապէս յաջողեցանք շաժէլ թուրքին... հիւմըրը: Յայտնելէ վերջ թէ «Ծնունդ» տօնելու սովորութիւն չունի, զնաց երկնցաւ Էնկիւրիի մինտերին վրայ եւ կուշտ մը խնդաց աշխարհի եւ մեր քքին: Խնդալիք ալ բան էր:

Բայց հայուն մտայնութեան եւ ախորժակներուն գահավէժ վայրէջքը կանգ չառաւ այդտեղ: Ան փափաք յայտնեց իր հայրենի հողերուն վրայ ապրիլ իբրեւ թրքական հպատակ, ինչպէս երջանիկ անցեալին մէջ:

Ալ ասկէ աւելի փոփոխութիւն կարելի՞ էր ակնկալել:

Մեր մաքսիմուն պահանջներէն հետզհետէ իջանք մինչև մինիմունը եւ անկէ ալ՝ մինչև «անհետացման կէտը»:

Իսկ ի՞նչ եղաւ թուրքին պատասխանը...

Այն, որ այսօր եօթը-ութը հարիւր հազար հայ գաղթականներ, անտուն եւ անհայրենիք, կը թափառին ծովէ ծով եւ գլուխնին դնելիք քար մը չունին, մինչ հայրենի աւերակներուն վրայ բուեր կը վայեն:

Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը եղան թուրքին պատասխանը, Իզմիրն ու Պօլիսը եւ օրէնքը՝ որ կ'արգիլէ ոեւէ հայու մտնել «Արեւել-յան նահանգներու զօնէն ներս»:

Բաւական պարզ չէ՞, որ թուրքի հետ հաշտութեան արգելքը ո՛չ մեր ախորժակն է, ո՛չ մեր վրէժխնդրութիւնը: Հայ ժողովուրդը դարերու փորձառութիւն ունի զսպելու իր զգացումները եւ վարժութիւն՝ հաշտուելու դաժան իրականութեան հետ: Այդ տեսակի իմաստութեան դասերու, դժբաղդաբար, պէտք չունի մեր ժողովուրդը:

Երկու ժողովուրդներու միջեւ հաշտութիւն գոյանալու արգելքը **թուրք ժողովուրդի մերժումն** է ճանչնալու մեր նոյնիսկ ամենահամեստ պահանջները եւ անոնց հիման վրա ոեւէ՛ հասկացողութեան գալու մեզի հետ:

Բայց թերեւս բողոքներ գտնուին մեր «թուրք ժողովուրդի մերժումը» բացատրութեան դէմ:

Լաւ. ո՞վ է թուրք ժողովուրդը, ո՞վ է անոր արտայայտիչը:

Կուսակցութիւնները:

Տարբերութիւն չկայ անշուշտ կառավարութեան եւ անոր ետեւը գտնուող «խալք» կուսակցութեան տեսակէտներուն միջեւ:

Իսկ ընդդիմադիրները. ի՞նչ է իթթիհատական ընդդիմադիր կուսակցութեան դիրքը հայկական հարցին, նոյնիսկ հայ ժողովուրդի գոյութեան իրաւունքի մասին:

Կարծէք ավելորդ է ծանօթացնել էնվերներու եւ Թալէաքներու կուսակցութիւնը:

Իսկ աւելի՞ նպաստաւոր է դիրքը իթիլաֆական թուրքերուն հայ ժողովուրդի քաղաքական գոյութեան վերաբերմամբ:

Այն կուսակցութեան, որուն երեք քառորդը խալիֆայականներէ, սօֆթաներէ, մօլլաներէ է բաղկացած: Մօլլաներէ, որ պարզեցին **ճիհատի** կանաչ դրոշակը, առջեւն անցան ամբոխին եւ թունոտ լեզուով հրահրեցին անոր կիրքերը նախճիրներու համար...

Եւ քէմալականները, նախկին իթթիհատականներն ու նախկին իթիլաֆականները այն երեք գլխավոր հոսանքներն են, որ յարափոփոխ անուններու տակ հաւաքաբար՝ կը ներկայացնեն թուրք հասարակական կամքն ու կարծիքը:

Հայկական հարցին եւ հայերու հանդէպ վերաբերումի տարակարծութիւն չկայ թուրք զանազան հոսանքներու մէջ: Ընդդիմադիրները – ամենէն փայլուն օրինակը Հիւսէյին ճահիտն է – թէկուզ **ամէն մէկ կէտի** մէջ քննադատեն Քէմալն ու քէմալական կառավարութիւնը, մէկ կէտի մէջ համամիտ են անոր, եւ այդ՝ հայոց հանդէպ վարած քաղաքականութիւնն է:

Թուրք աշխատաւորական կազմակերպութիւններ՝ անուամբ գոյութիւն ունին միայն: Սակաւաթիւ ու հալածուած խեղճուկներ, որոնք ունէն ազդեցութիւն չունին զանգուածներու մտածողութեան վրայ: Յետոյ, միայն հայն է աշխարհի երեսին բոլոր ազգերուն մէջ, որ ամէն «ութիւն», քրիստոնէութենէն մինչեւ ընկերավարութիւն, առեր է այնպէս բառացի ու տառացի կերպով, վերացական յափշտակութեամբ, ուրան-ալով ու մոռնալով ինքնապահպանութեան ամենատարրական բնագոյն անգամ:

Թուրք կոմունիստը ո՛չ աւելի տրամադիր է, ո՛չ ալ աւելի ընդունակ՝ հայը իբրեւ ազգ յարգելու եւ անոր իրեն հաւասար իրաւունքներ ճանչնալու, քան թուրք քեմալականը, իթթիհատականը կամ իթիլաֆականը:

Ո՞վ է թուրք ժողովուրդի արտահայտիչը: Մամո՞ւլը:

Մամուլը կուսակցութիւններու ձեռքն է եւ անոնց բերանը: Աւելորդ է նորութիւն սպասել այստեղ ալ:

Կառավարութիւնը կոտորեց կամ վտարեց թրքահայութեան մնացորդները: Խլեց մեր ձեռքէն «առանձնաշնորհումներու» վերջին խղճալի հետքերն ալ, ստորագրել տուաւ ե՛ւ «փոքրամասնութիւններու իրաւունքներ»-էն հրաժարագիրը: Ամէն օր նոր սեղմումի մը, գրավումի մը լուրը կը հասնի Պօլսէն: Բոլորովին անվնաս ու ողորմելի դարձած համայնքի մը վրայ գործ դրուած ամենօրեայ գծում բռնակալութեան մը արծագանքները:

Իսկ թուրք թերթերը, որ կը ներկայացնեն ժողովուրդի «լուսաւոր» եւ «առաջադէմ» տարրը, փոխանակ բողոքելու այդպիսի տղամարդութեան դէմ (ե՞րբ բողոքեր են), կ'երգեն ամէն օր, բոլոր եղանակներով. «Չայեր, կ'ուզէ՞ք խաղաղութիւն, թրքացէ՛ք: Լքեցէք ձեր կրօնը, լեզուն: Մոռցէք որո՛ւ զավակ էք եւ որո՛ւ եղբայր: Թուրքի պէս զգացէք, թուրքի պէս խորհեցէք, թուրքի պէս նստեցէք: Այն ատեն կ'հաւատանք, որ թուրք էք եւ ձեզ կը նկատենք հայրենակից»:

Եւ այս քարոզը կ'ուղղուի ո՛չ միայն պոլսահայութեան, որ ունէ՛ք քաղաքական յաւակնութիւն չունի արդէն, այլ ամբողջ տարագիր թրքահայութեան, իբրեւ միակ հեռաւոր յոյս կորսուած Երուսաղէմը վերստին տեսնելու:

Չայկական հարց գոյութիւն չունի թուրք մամուլին համար, ո՛չ ալ հայ ժողովուրդ, ո՛չ ալ ունէ՛ք ցանկութիւն հասկացողութեան գալու անոր հետ: Այս խնդրին շուրջ մամուլը կառավարութենէն տարբեր չի մտածեր:

Արիութիւնը չէ, որ կը պակսի թուրք լրագրողներուն: Լաւ կ'ըլլայ, որ յիշեցնենք: Շատ մը հարցերու մէջ անոնք բացահայտօրէն ու խստօրէն քննադատեցին կառավարութեան ընթացքը եւ դիմագրաւեցին

անկախութեան դատարաններու սարսափը: Բայց բողոքի ո՛չ մէկ բառ արծանագրեցին թրքական մամուլի էջերը մեզ եղած քաղաքական մեծ անիրաւութեան դէմ: Ո՛չ մէկ լրագրող հաշտութիւն առաջարկեց հայ ժողովրդին, առանց դնելու վերի պայմանները – վա՛գ անցէք, մոռցէ՛ք, թրքացէ՛ք: Ո՛չ մէկ լրագրող պիտի հաւանէր արշին մը հող զիջել Արեւելեան նահանգներէն «ցնորական» Միացեալ Ռայաստանի մի կազմութեան համար:

Քիչ-շատ քաղաքակիրթ երկրի մը մէջ կնոջական սի՛րտն է, որ կը բողոքէ անիրաւութեան ու բարբարոսութեան դէմ:

Թուրքիոյ մէջ այ՛դ ալ չկայ: Թուրք «ազատագրուած» կինը կամ այնքան մակերեսային է, որ իր գաղափարականութիւնը «շարշաֆիփէջէ»-ի հարցերէն անդին չամցնիր կամ շովինիստ ու կատաղի՝ ինչպէս նշանաւոր Խալիտ հանըմը: Ո՛չ մէկ թրքուհի, պատերազմի-տեղահանութեան արհաւիրքներու ընթացքին, ձայն բարձրացուց յանուն գթութեան, մարդասիրութեան, ո՛չ մէկ թրքուհի անկէ ի վեր մտածեց զոհերուն եւ անոնց իրաւունքներուն վրայ: Միակ հասարակական գործը, որ թուրք «կրթուած կանայք» կատարեցին հայերու հետ կապակցութեամբ, եղաւ այն կատաղի կռիւը, որ անոնք մղեցին զինադադարէն վերջ, Թուրքիոյ մեծ քաղաքներուն մէջ հայ ազգ. մարմիններու եւ դաշնակից իշխանութեանց դէմ... հայ որբերը չյանձնելու համար իրենց մայրերուն:

Ո՞վ է թուրք ժողովուրդը, զանգուածնե՞րը:

Դեռ երէկ էր, որ թուրք բանուորն ու գիւղացին, մեր ծապլվարեաններուն իտէալականացուցած «թուրք խաղաղ աշխատաւորը», քաշեց բահն ու բրիչը, մուրճն ու մանգաղը եւ մորթոտեց հայ իսկապէս խաղաղ աշխատաւորը, եւ աւարի տուաւ անոր կինն ու ստացուածքը:

Այսօր ալ այդ աստիճանէն շատ աւելի առաջ գացած չէ անոր դաստիարակութիւնը: Երկու տարուայ մէջ հրաշք չի կատարուիր, մէկ օրէն միւսը վայրենին քաղաքակիրթ չի՛ դառնար:

Եւ ո՞վ պիտի կատարէր այդ հրաշքը, դաստիարակէր թուրք զանգուածը եւ համոզէր զայն փոխելու իր տրամադրութիւնը դէպի մեզ եւ դէպի մեր արդար իրաւունքները: Ինտելիգե՞նտը:

Չազարաւոր օրինակներու մէջէն առնենք միայն քանի մը հատ:

Ռեուֆ պէյ կ'ըսէ. «Եթէ հայերը պիտի պահանջեն ազգային տուն, թո՛ղ այդ տունը ստանան իրենց բարեկամներէն»:

Ահմէտ ճէվտթ պէյ «Ռայոց Ազգային Տան» գաղափարը կը համարէ միամտութիւն: Թուրքիոյի մէջ ապրելու համար կը թելադրէ հայերուն «օրինակ առնել հրեաներէն, որոնք այնքան երջանիկ կ'ապրին՝ չպահանջելով եւ ո՛չ մի ազգային առանձնաշնորհում»: «Իսկ, եթէ չեն ուզեր մեզ հետ ապրիլ,- կ'ըսէ,- թող երթան Արժանթինա»:

Ռիզա Նուրին ժողովուրդի մը ներկայացուցչին վայել յոխորտանքով կը սակարկէ աներիկացիներուն հետ, թէ «մենք ձեզ հայ կու տանք, դուք անոնց հո՛ղ տուէք»:

Ճեւալ Նուրին անելի ամբարտաւան է, քան Ռիզա Նուրին: Ան, երբ Հայկական Տան մասին կը լսէ, կոճակին վրայ կ'իյնայ մինտերին վրայ, ու **տասը վայրկեան անդադար** կը խնդայ:

Քաղաքավարութեամբ արտայայտուին, թէ անկրթօրէն, բոլոր թուրք մտաւորականներու համար հայկական հարցը «փակուած է անգամ մ'եւս չբացուելու համար»:

Արդ, անգամ մըն ալ. ո՞վ է թուրք ժողովուրդը, կառավարութի՞ւնը, կուսակցութիւնները, մամո՞ւլը, մտաւորականութի՞ւնը, բանուո՞րը, գիւղացի՞ն, մօլլա՞ն, կի՞նը...

Ո՞ր մէկուն շրթներէն դուրս եկան արդարութեան հասկացողութեան բառեր: Ո՞ր մէկուն անցեալը արատաւոր չէ արիւնալի արարքներով ու աչքը լեցուն՝ արիւնի նոր երազներով...

Որո՞նց ուրքերուն առջեւ կը նետենք մեր ձիթեմիի համեստ ճիւղերը, որո՞նց համար կը կատարենք մեր անդամահերձական աճպարարութիւնները...

* * *

«Կրկին եւ կրկին պէտք է փորձել», - կը բացականչեն հաշտութեան հաւատաւոր փաստաբանները. «բան մը, որ կարելոր եւ կենսական է՝ պէտք է հազար անգամ փորձել»:

Ո՛չ, փորձածը կրկին փորձել յիմարութիւն է, - կ'ըսենք մենք: Եւ ժողովրդական այս իմաստութեան նեցուկ կանգնած է գիտական ճշմարտութիւնը:

Որքան ատեն որ երեւոյթ մը յառաջ բերող պայմանները կը մնան անփոփոխ, փորձը կրկնեցէք ինչքան կ'ուզէք, կը ստանաք միշտ միեւնոյն արդիւնքը:

Անելի լաւ է, որ փորձենք թափանցել երեւոյթին խորը ու գտնել անոր իրական պատճառները: Մինչեւ չծանօթանանք այդ պատճառներուն, անկարելի պիտի ըլլայ մեզ համար փոխել զանոնք կամ հակազդել անոնց, նպատակայարմար միջոցներով:

Այս է փաստը, թուրքը իր կառավարութեամբ ու մամուլով, մօլլաներով ու ինտելիգենտներով, կիներով ու ժողովուրդով, **մեր ֆիզիքական բնաջնջման** կը հետամտի, որովհետեւ բոլորը խորապէս հաւատացած են, որ հայուն ֆիզիքական գոյութիւնը **իրենց քաղաքական հզօրութեան արգելք է**: Մեր կեանքը իրենց մահ կը սպառնայ:

Պարզ ոճրի սերը չէ՛, որ մղեց թուրքը կատարելու 1915-ի անասելի մահափորձը մեր ցեղին դէմ: Ո՛չ ալ մեր հայ ըլլալն է պատճառը իր ատելութեան: Մեր տեղը ո՛վ ալ ըլլար՝ նոյն բաղդին պիտի արժանանար: Ապացոյց՝ վերջին քրդական ջարդերը: Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը գրաւող ռեւէ՛ ոչ-թուրք տարրի մը գոյութիւնը խոչընդոտ է թրքական որոշ ծրագիրներու համար:

Այս իրողութիւնը չի կրնար փոխուիլ մեր հաշտասէր կամ անհաշտ տրամադրութեամբ կամ մեր պիտորժակի չափ ու քանակով:

Ահաւասիկ Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը յայտարարած է, որ սահմանի խնդիր չունի Թուրքիոյ հետ, որ իրեն համար գոյութիւն չունի իրբեղենքա: Ընդունուած է ամէն ժողովուրդի ներկայացուցիչը նկատել իր կառավարութիւնը: Խորհրդային Ռուսիոյ բարեկամութիւնը Թուրքիոյ հետ լաւագոյն երաշխիքն է վասալ հայ կառավարութեան հաշտասիրութեան: Ուրեմն Հայաստան ոչ միայն համոզումով հաշտ ու բարեացական դիրք կը բռնէ Թուրքիոյ հանդէպ, այլ եւ անկարող է անկախ կռիւ յայտարարել սահմանները սրբագրելու նպատակով: Պարզ է, որ Թուրքիա վախ չկրնար ունենալ Հայաստանի կողմէ եւ լաւ գիտէ ատիկա: Ինչո՞ւ թուրքերը այն ատեն գրգռութեամբ կը դիտեն թրքահայութեան բեկորներուն ներգաղթը Հայաստան եւ կը բողոքեն ատոր դէմ: Իրե՞նց ինչ, եթէ հարեւանը կը հիւրասիրէ սեփական հարազատները սեփական տանը մէջ: Այսչափն իսկ անթոյլատրելի մեղք է հայուն համար: Աւելի պարզ փաստի պէտք ունի՞մ մեր հաշտասէր բարեկամները համոզուելու համար, որ փոփոխութիւն չկայ հաշտութեան կարելոր պայմանին՝ **հաշտուող միւս կողմին** տրամադրութեան մէջ: Ու այդպիսի պարագային հաշտասէր տրամադրութիւն մեր կողմէ, միայն վտանգաւոր կրնայ ըլլալ **մեզ** համար:

Այո՛ մենք թոյլ ենք եւ շատ պէտք ունինք հաշտութեան: Բայց **հոգեբանօրէն**, եթէ կարող ալ ըլլանք համապատասխան քայլեր առնելու, լավ հասկընանք, յաջողութեան յոյս կա՞յ այդպիսի փորձերու համար:

Մեր եզրակացութիւնը այն է ուրեմն, որ չենք կրնար հաշտուիլ թուրքին հետ, որովհետեւ... **թուրքը մեզ հետ հաշտուիլ չուզեր:**

Բայց ինչո՞ւ թուրքը հաշտուիլ չուզեր մեզ հետ:

Գիշդ է, որ իր գործած ոճիրներուն յաճախանքը կը հետապնդէ զինքը:

Գիշդ է, որ ան կը վախճայ հայու վրէժխնդրութենէն եւ հայու մատ կը տեսնէ ամէն մահափորձի, ամէն դաւադրութեան մէջ:

Բայց այդ ժամանակաւոր հոգեկան դրութիւն է, գուցէ եւ բուժուի առանց բիրտ միջոցի ալ:

Հաւատանք, թէ կը հանգստանայ թուրքի խիղճը, երբ տեսնէ, թէ գոհը ներած է արդէն եւ մոռնայ անցեալը, երբ համոզուի, թէ հայը իրապէս մոռցած է զայն:

Չէ՞ որ համոզել թուրքը, թէ իրապէս մոռցած ու ներած ենք, պիտի ըլլայ ճշմարիտ հաշտասերին գործը: Չէ՞ որ մեր հաշտասերները կը խօսին ընդհանուր շահերու, Արեւելքի ժողովուրդներու եղբայրակցութեան ու համերաշխութեան անունով:

Վերջապէս քաղաքականութիւնը հաշիւ է, եւ թուրքը այդ բանը գիտէ մեզի չափ:

Բայց թուրքը չուզեր հրապուրուիլ արեւելքի ազգերու համերաշխութեան այն մեծակառոյց դղեակով, որ մեր «Արեւելքի ազատագրութեան մոլեռանդ հաւատացեալները» կը հրամցնեն իրեն:

Երեւի իր հաշուին չի գար...

Թուրքիա, որ դարերէ ի վեր վարժուած է հողեր կորսնցնելու, որ յօժարեցաւ հրաժարիլ Թրակիայէն, Սուրիայէն, Պաղեստինէն ու Միջագետքէն, մէկ խօսքով՝ իր արեւմտեան եւ հարաւային նահանգներէն, **ո՛չ մէկ թիզ հաւանեցաւ զիջել** արեւելեան նահանգներէն:

Ան իր համբաւաւոր «Ազգային Ուխտ»-ը գլխաւորապէս, չ'ըսենք առանձնապէս, Հայաստանի գլխուն վրայ երդուեցաւ:

Ան մինչեւ վերջ պնդեց Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրին վրայ եւ ի վերջոյ խլեց Կարսն ու Արտահանը եւ Հայաստանէն անջատել տուաւ Նախիջեւանը: Ան կրնայ անտարբեր աչքով դիտել մէկուկէս միլիոն յոյներու ներգաղթն ու հաստատունը Յունաստան, բայց քանի մը հազար հայերու ներգաղթի լուրը արդէն բաւական է զինքը ջղայնացնելու:

Ի՞նչ է այս բոլորի պատճառը:

Արդեօք Հայաստանի քաղաքական հեռաւոր նպատակներն են: Բայց միթէ՞ նման վախեր չունի Թուրքիա Յունաստանի կողմէ: Գի՛շդ է Ռուսաստանը կայ Հայաստանի ետեւ կանգնած, եւ շատ նոր եւ դիւրաբեկ են ռուս եւ թուրք յարաբերութիւնները եւ անբաւական՝ վերջինին կատարեալ վստահութիւն ներշնչելու համար: Բայց Յունաստանն ալ չի կրնար իր ետեւը հզօր պաշտպան մը ունենալ վաղը, ինչպէս ունեցաւ երէկ: Ի՞նչ է Թուրքիայի քունը փախցնող մասնաւոր անհանգստութեան պատճառը Հայաստանի կողմէն: Եւ ինչո՞ւ հայը, բոլորի մէջ այն ժողովուրդն է, որուն վրայ թուրքը կը նայի ամենէն աւելի ատելութեամբ եւ անհաշտ թշնամանքով:

Ի՞նչ է այս բոլորի **թաքուն** պատճառը...

Մեր հաշտասերները կը սիրեն խօսիլ Վիեննայէն սկսող տեղատուութեան մը մասին, որ օսմանեան ընդարձակածաւալ կայսրութեան սահմանները բերաւ հասցուց այսօրուայ համեմատաբար համեստ սահմաններուն:

Եւ այդ տեղատուութեան **օթօմաթիք** ընթացքին վրայ դրուած ըլլալ կը թուի իրենց լաւատես յոյսերու մեծ մասը: Ձանոնք լսելով մարդ կը փորձուի եզրակացնել, թէ Միացեալ Յայաստանի դատը պիտի լուծուի մեքենաբար ու ինքնաբերաբար՝ թուրքին մեր հողերէն քաշուելուն հետեւանքով:

Մակընթացութեան եւ տեղատուութեան ուղղութիւնը որոշել հայեցակէտի խնդիր է:

Երբ մէկը Եւրոպայէն դիտէ թրքական շարժումները՝ կրնայ ըսել, թէ անոնք տակաւ նահանջող տեղատուութիւններ են: Բայց Երեւանէն նայողին համար թրքական ազգային շարժումը յորձանք մըն է, որ ուռելով կու գայ դէպի Արարատի ստորոտը:

Մեր ինտելիգենտներուն յաւիտենական եւ աղիտաբեր սխալը եղած է օտարի, ան ալ **արեւմուտքի** օտարին ակնոցով, **անոր տեսակէտէն** դիտել եւ գնահատել մեր ազգային երեւոյթները եւ այն երեւոյթները, որ կենսական նշանակութիւն ունին մեզ համար:

Թուրքը, ո՞ր երկիրներէն ուզէ հաւաքէ իր փէշերը, մեր տեղէն գացած չունի: Միտք ալ չունի երթալու: Ան պիտի նստած է մեր կողքին. աւելի ճիշդ՝ մեր գլխին փռած իր միմտերը, եւ ոտքերը ծալլած մեր կրծքին վրայ, այժմ աւելի հաստատ քան երբեք:

Ընդհակառակը, նշանները ուշադրութեամբ դիտողին համար, ուրիշ փաստ մը կայ երեւութապէս դեռ պզտիկ, բայց մեզ համար շատ աւելի կարեւոր, քան թուրքին տեղատուական շարժումը Վիեննայէն Անգորա:

Այն **մակընթացական** շարժումն է. ան, որ սկսած է գծագրուիլ այս կողմէն: 1914-ի սահմանը չէ այլեւս այն գիծը, որ Թուրքիան կը բաժնէ Ռուսիայէն:

Գիծը տեղափոխուած է քայլ մը **դէպի արեւելք**:

Եւ թուրքին աչքերը այդ գծին վրայէն կը նային դէպի հեռուն:

Կը նային վառ երազներով ու վայրագ ցանկութիւններով լեցուած:

Համաթուրանական ծրագիրն է այդ:

Եւ մենք նոր գրքոյկով մը կը խօսինք այդ մասին¹:

¹ Ակնարկը հեղինակի «Ի՞նչ կ'ծրագրեն թուրքերը - Միացյալ եւ անկախ Թուրանիա» գրքի մասին է:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԱՆՈՐ ՏԵՂԸ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԵՋ

(տպագրվում է որոշ կրճատումներով)

**Յիւրսն եկն եւ իւրքն զնա ոչ ընկալան:
Իսկ որք ընկալան զնա՝ ետ նոցա
իշխանութիւն որդիս Ազատութեան լինել:**

Թող թոյլ տրուի մեզ Աւետարանչին խօսքը մէկ փոքր, բայց կարեւոր փոփոխութեամբ գործածել Անկախ Հայաստանի խաչեցեալ հանրապետութեան համար: Դարերու երազանքէ, հառաչանքէ եւ տառապանքէ յետոյ եկաւ Ազատ Հայաստանը, ապրեցաւ 1918-էն 1920, երկուքուկէ տարի, բայց իրենները չընդունեցին զայն:

Ապշեցուցիչ եւ անհաւատալի բան: Հայաստանի Հանրապետութիւնը չընդունողները օտարները չեն, այլ հայ մարդիկ: Ստեղծուած գերմարդկային ճիգերով, արտակարգօրէն դաժան պայմաններու տակ, ան ճանչցուեցաւ իրապէս եւ իրաւապէս աշխարհի գրեթէ բոլոր պետութիւններէն, մէջն ըլլալով Ռուսաստանն ու Թուրքիան: Մասնակցեցաւ որպէս «փոքր դաշնակից» Սելրի խաղաղութեան համաժողովին, որ լուծարքի կ'ենթարկէր պարտեալ եւ ոճրապարտ Թուրքիան: Բայց հայ ժողովուրդի ոչ-անկարեւոր մէկ մասը չճանչցաւ զայն, երբ կ'ապրէր ան, իսկ այսօր ալ կ'ուրանայ անոր երբեմնի գոյութեան փաստն անգամ, երբ չի հայիոյեր անոր յիշատակին: Իր ողջութեան, քամահրանքով կը կոչէին զայն «Արարատեան Հանրապետութիւն», «Երեւանեան Հանրապետութիւն» եւ, վերջապէս, «Ամոնց Հանրապետութիւնը»: Հայկական տերիտորիայի եւ սեփական պետականութեան ստեղծման մեծ եւ անգերազնահատելի գործը, զոր 1918-1920 թուականներուն կատարեց հայ ժողովուրդը՝ ո՛չ Արեւելահայը, ո՛չ Արեւմտահայը, ո՛չ գիւղացին, ո՛չ հատ ու կենտ բանուորը, ո՛չ ինտելիգենտը, այլ ամբողջ հայ ժողովուրդը՝ X (իքս) կուսակցութեան մը ղեկավարութեամբ, ուրացուած է եւ մոռցուած:

Ժամանակն է, որ առարկայականօրէն վերագնահատենք փաստերը՝ առանց կանխակալ կարծիքի եւ օտարէն ներշնչուած ատելութեան, եւ Հայաստանի Հանրապետութեան տանք իր արժանի տեղը հայոց պատմութեան մէջ:

1918-ի գարնան վերջերը հռչակուեցաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Արտասահմանի տարագիր հայութիւնը ընդհանրապէս ուրախութեամբ, խանդավառութեամբ եւ արցունքոտ աչքերով ողջունեց զայն: Սակայն, գտնուեցաւ հոսանք մը, որ անոր ծննդեան վաղորդայնին իսկ սկսաւ անբարեացակամութեան նշաններ ցոյց տալ անոր հանդէպ: Այդ օրէն ի վեր անցած են քառասուն եւ հինգ երկար տարիներ, բայց չարչարեալ, խաչեալ եւ թաղեալ մանուկին հանդէպ հակակրօթիւնը չէ մեղմացած: Ինչո՞ւ:

Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ եղած առարկութիւններէն մէկն այն է, թէ ան չէր ընդգրկեր ամբողջ պատմական Հայաստանը (մանաւանդ առարկողին ծննդավայրը) եւ թէ ան ողբալիօրէն փոքր էր ու մասնակի: Այսօր այդ առարկութիւնն ընողները կը բաւականաման եւ կը պարծենան շատ աւելի փոքր Հայաստանով մը, ինչ որ անհետեւողականութիւն է:

Սակայն, մենք լուրջի պիտի առնենք այս առարկութիւնը եւ պիտի պատասխանենք: Հայաստանի Հանրապետութեան փոքր ծաւալի պատճառն այն ողբերգութիւնն էր, որ Համաշխարհային Առաջին պատերազմի ընթացքին մեր դաւադիր թշնամին բնաջնջած էր հայութիւնը իր պատմական Հայրենիքին մեծագոյն մասին՝ թրքահայկական նահանգներուն մէջ: Մնացած էր միայն Ռուսահայաստանը, որուն մօտ ապաստանած էին նաեւ թրքական սպանդէն ճողոպրած 300.000 արեւմտահայեր: Դատարկութեան մէջ հայրենիք ստեղծել կարելի չէ: Հայկական պետութեան մը միակ հնարաւոր կռուանն ու առաջին հանգրուանը այս փոքրիկ տարածութիւնը կրնար ըլլալ: Այստեղ հայը կրնար ամրանալ, աճիլ ու զօրանալ, եւ օր մըն ալ յորդիլ ու վերագրաւել իրմէ բռնի ուժով խլուած պապենական ստացուածքը: Մինչ այն՝ անհրաժեշտօրէն փոքր պիտի ըլլար Հայաստանը: Նոյնիսկ եթէ կարելիութիւն կար, եւ այն ատեն կը կարծէինք, որ կար, դիւանագիտական ճանապարհով ձեռք բերել Թրքահայաստանի ազատագրութիւնը եւ Ռուսիոյ ու Թուրքիոյ հայկական հողերուն միացումը ամբողջական Հայաստանի մը մէջ, դարձեալ մեր իրաւական պահանջներուն կռուանը արդէն ստեղծուած, իրական Հայաստանը միայն կրնար ըլլալ:

Եթէ իրատես ըլլայինք, այսպէս պիտի մտածէինք, եւ մանուկ Հայաստանը, փոխանակ արհամարհանքի, գուրգուրանք պիտի ստանար մեզմէ: Իսկ եթէ քիչ մըն ալ ծանօթ ըլլայինք հայոց պատմութեան, պիտի յիշէինք անցեալի բոլոր մասնակի Հայաստանները, Արտաշէսինը (Չարեհիմն մասը գրաւելէ եւ կցելէ առաջ), Բագրատունիներունը,

Արժուրուհիներունը, Կիլիկիայինը: Միթէ՞ կ'անգոսնենք եւ կը մերժենք զանոնք, որովհետեւ անոնք չէին պարփակեր ամբողջ Հայաստանը: Կիլիկեան Թագաւորութենէն, օրինակ, դուրս կը մնային եւ Մեծ Հայքը, եւ Փոքրը: Ասիկա պատճառ մը չէ, սակայն, որ ան միւսներուն չափ հարազատ եւ սիրելի չըլլայ մեզի:

Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ ուրիշ առարկութիւն մ'ալ այն է, որ ան «անոնցն» էր: Այս «անոնցը» ունի երկու իմաստ, երկուքն ալ իրականութեան չհամապատասխանող:

Առաջինն այն է, որ արեւելահայերն են, որ կերտեցին Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Երկրորդն այն է, որ ան Յ.Յ.Դաշնակցութեան ձեռակերտն է: Հայութեան երկու սրբազան լեռներու՝ Արարատի եւ Արագածի միջեւ, Հայաստանի պատմական երկու մայրաքաղաքներուն՝ Արմաւիրի եւ Արտաշատի շուրջը, Հայ Եկեղեցւոյ կեդրոն Էջմիածնի քովն ի վեր ստեղծուէր էր հայկական պետութիւն մը, բայց մարդիկ չէին ընդունիր զայն, որովհետեւ զայն ստեղծողները «անոնք» էին:

Տիեզերական պատմական երեւոյթ է, ամէն նոր պետութիւն, նոր կրօն, ընկերային շարժում կը հիմնուի մէկ կամ քանի մը անհատի եւ անոնց շուրջ բոլորուած համախոհներու կողմէ: Թո՛ղ այս խմբաւորումները կոչուին նախարարական տուն, կրօնական եղբայրակցութիւն կամ քաղաքական կուսակցութիւն: Առանց ղեկավարութեան՝ հանրային ո՛չ մէկ գործ կը յաջողի: Արշակունիները, Բագրատունիները, Վարդանանք, Ռուբինեանները եւ այլն ամբողջ հայ ժողովուրդը չէին, այլ անոր շատ փոքր մէկ մասը միայն, «ցեղ» մը, Տուն մը, կուսակցութիւն մը, բայց անոնց գործը, անոնց նուաճումները ազգային էին: Քաղաքական հասունութիւն ունեցող ազգերը գիտեն ասիկա: Անոնք կ'իրացնեն, կ'ազգայնացնեն կուսակցութիւններու տարած յաղթանակները, կը դարձնեն զանոնք հասարակաց սեփականութիւն եւ ժառանգութիւն: Հայրենասէրին համար, քաղաքացի անուան արժանի մարդուն համար, ազգային դրօշն է կարելորդ, ո՛չ դրօշակիրը, ինչպէս գիտակից քրիստոնեային համար խա՛չն է կարելորդ եւ ո՛չ թէ զայն վեր բռնող եպիսկոպոսը: Հրամանատար եւ դրօշակիր կրնան փոխուիլ ու կը փոխուին: Յաւիտենականը՝ Ազգն ու Հայրենիքն են:

Որքա՞ն հսկայ տարբերութիւն կայ հայուն եւ ուրիշ ազգերու մտայնութեան միջեւ: Նայեցէ՛ք համայնավար ռուսերուն. անոնք տապալեցին ցարիզմը, ցարն ալ գնդակահարեցին: Սակայն, երբեք չեն մոռնար ցարական անցեալը, ո՛չ ալ թոյլ կու տան, որ մոռնան ուրիշները, մանաւանդ իրենց նոր սերունդը: Մոսկովեան իշխանները, Ռոմանով մեծ կայսրերը, ցարական շրջանի պետական եւ զինուորական հերոսները, ամէնը կը փառաբանուին պատմական-գրական եւ թատեր-

ական շարժանկարային գործերու մէջ: Անոնք չեն ըսեր. «Չենք ճանչնար ցարական Ռուսաստանը, որովհետեւ անոնց՝ Ռոմանովներու Ռուսաստանն է»: Մնաց որ «անոնց» բառին երկու իմաստներն ալ Հայաստանի Հանրապետութեան պարագային չեն պատշաճիր:

Հայաստանի Հանրապետութիւնը հիմնուեցաւ բովանդակ հայ ժողովուրդին ճիգերով, անոր ստեղծման մէջ դեր կատարեց ո՛չ միայն արեւելահայութիւնը, այլե՛ւ արեւմտահայ գաղթականութիւնը եւ աշխարհի չորս ծագերէն երկիր փութացող կամաւորութիւնը: Հայոց ազատութիւնը կերտեցին Դաշնակցական պետերու՝ Արամին եւ Դրոյին հետ միասին ոչ-կուսակցական զօրավարներ՝ Նազարբեգեան, Սիլիկեան եւ Փիրումեան: Ինչո՞ւ համար հայ ժողովուրդի միահամուռ ջանքերով ստեղծուած հանրապետութեան հիմնադրի պատիւը տալ միայն արեւելահայութեան եւ միայն Դաշնակցութեան:

Այո՛, Դաշնակցութիւնն էր շարժման ոգին եւ ղեկավարը, ո՛չ միայն այդ ժամին եւ այդ տեղին վրայ, այլե՛ւ իր 28 տարիներու ընթացքին հայութեան երկու հատուածներուն մէջ եւ ի սփիւռս աշխարհի իր կատարած գաղափարական ու կազմակերպական աշխատանքով, որ կը պտղաւորուէր պատմական այս րոպէին:

Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ եղած առարկութիւններուն ամենէն գլխաւորը եւ թունաւորը պէտք է նկատել այն, թէ թուրքին «շնորհն» է ան: Հայ մարդիկ անկախ Հայաստանը չճանչցան, չընդունեցին, որովհետեւ ան «թուրքին նուէրն էր»: Կ'ըսէին. «Թուրքը հային բարի չի կամենար, ան հային թշնամի է. արար-աշխարհ գիտէ ասիկա: Ուրեմն՝ թուրքին մեզի շնորհածն ալ՝ Հայաստանի Անկախութիւնը չարիք է»:

Այս թիրիմացութեան կամ անելի ճիշդը՝ չարամիտ առասպելին վրայ է, որ կ'ուզենք ծանրանալ:

Նախ՝ տեսնենք, թէ ի՞նչ կը նշանակէ «շնորհ»-ը: Բառարանը այսպէս կը սահմանէ այդ բառին իմաստը. «Շնորհը պարգեւ մըն է, որ մէկէն կը տրուի ձրի առանց որ ստացողն իրաւունք կամ արժանիք ունենայ, լոկ բարեացակամութեամբ»: Ուրեմն՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնը թուրքին շնորհն էր ըսողները իրօք ըսած կ'ըլլան, թէ հայը ձրի ստացաւ իր անկախութիւնը, բան մը որուն ո՛չ իրաւունք ունէր, ո՛չ ալ արժանիք: Այսինքն՝ այսպէս մտածողներ իրենց ատելի թուրքն ալ կը դնեն մեծահոգի ազգի տեղ... Ի՞նչ անհեթեթ հակասութիւն եւ ողորմելի արժանապատուութիւն:

Մէկդի ձգելով թուրքի բարեացակամութեան եւ հայ ազգային արժանապատուութեան հարցերը եւ զուտ իրատեսութեամբ նայելով խնդրին՝ թուրքը ինչպէ՞ս կրնար հայուն այդ շնորհը ընել: Իրաւական

կամ փաստական ի՞նչ հիմք ունեն: Որո՞ւն հողը որուն պիտի տար: Այն հողամասերը, որոնք հետագային կազմեցին Հայաստանի Հանրապետությունը՝ թուրքին չէին պատկաներ, այլ՝ ռուսին: Այնտեղ կը գտնուէին հայկական զօրամասեր, կանոնաւոր եւ կամաւոր: Թուրքերը ռուսական «Երեւանեան» նահանգը որեւէ մէկուն տալու համար նախ եւ առաջ պէտք է տիրանային անոր. այդ է որ չկրցան ընել: Ձախողեցան եւ զիջեցին: Ձիջելու եւ շնորհելու միջեւ տարբերութիւն մը կայ:

Անցեալին, երբ Թուրքիոյ փանթուրանական ծրագիրները անծանօթ էին մեր ժողովուրդի նոյնիսկ ղեկավարներուն, ներելի էր շփոթութեան մէջ իյնալ եւ 1918-ի կովկասեան անցքերը եւ քաղաքական յարաբերութիւնները մեկնաբանել կովկասեան ժողովուրդներու բնական ձգտումով ազատագրուելու ռուսական օտար եւ բռնակալ լուծէն, եւ Թուրքիոյ նոյնքան բնական ձգտումով հզօր եւ ծաւալական Ռուսաստանի ու իր միջեւ ստեղծելու պատուար պետութիւն մը, միացեալ անկախ Անդրկովկասը: Այժմ արդէն անարդարանալի է ասիկա: 1918-ին դիտապաստ ինկած էր ռուսական հսկան: Թուրքիան, շնորհիւ իր մեծ դաշնակից Գերմանիայի, յաղթական էր եւ զինով: Ան հասած կը նկատէր ժամը իրագործելու իր եւ Ռուսաստանի թրքական ժողովուրդներուն երկար առեւնէ ի վեր փայփայած ծրագիրը՝ գրաւել Կովկասը, մաքրել զայն ոչ-թուրք տարրերէն, իմա՝ հայերէն ու վրացիներէն, եւ կցել զայն Օսմանեան կայսրութեան, առանց այլեւայլի: Ոչ իսկ իրենց ցեղակից եւ կրօնակից ազերիներուն անկախութիւն շնորհելու տրամադիր էին օսմանցիք, այդ մասին լսել անգամ չէին ուզեր: «Թիւրք օղլու թիւրք չէ՞ք դուք,- կը պոռային անոնք ինքնավարութեան բաղձանք յայտնող ազրպէյճանցիներու երեսին,- ի՞նչ պիտի ընէք անջատ իշխանութիւնը»: Հաւատալի բա՞ն է, որ այսպիսի ազատատեաց եւ անթոյլատու մարդիկ հայրուն անկախութիւն շնորհել յօժարէին:

Ի՞նչ է այս յիմարական շնորհի վարկածին հիմը: Այն, որ 1. Թուրքիա ճանչցաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ 2. Որ՝ ան, դէպքերու բերումով, Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութիւնը ճանչցող առաջին օտար կառավարութիւնը եղաւ:

Առաջին կէտը անշուշտ չ'արժէր լրջօրէն առնել: Անկախութիւն ճանչնալ՝ չի նշանակէր անկախութիւն շնորհել: Այսքանը սորված ըլլալու են ամենէն անտեղակներեն ալ, երբ այսօր աշխարհի մէջ ամէն օր նոր պետութիւն մը կը բուսնի եւ հետեւեալ օրն իսկ կը ճանչցուի բոլոր մեծ ու փոքր պետութիւններու կողմէ եւ կ'երթայ բազմելու Միացեալ Ազգաց Կազմակերպութեան մէջ:

Երկրորդ կէտը, որ Թուրքիան եղաւ առաջինը Հայաստանի անկախութիւնը ճանչցող, աւելի կարեւոր է եւ պէտք է ըլլայ հպարտ-

ութեան պատճառ՝ հայուն համար: Բարեկամներէն ճանչցուիլը դժուար խնդիր չէ որեւէ ազգի համար, թշնամիէն ընդունուիլը, ճանաչումը, թշնամիին պարտադրելը՝ ասոր մէջ է իսկական յաղթանակը:

Եւ այս է ահա, որ ողբալի ու ամօթալի կը գտնեն մեր հասարակ-ութեան անգիտակից տարրերը:

Գիտենք, որ կարգ մը բանգէտներ այստեղ պիտի ըսեն մեզի.

– Թուրքերը կ'ուզէին, որ կովկասեան ժողովուրդները անջատուէին Ռուսաստանէն: Անոնց ճնշումին ներքեւ էր, որ կազմուեցաւ Անդր-կովկասեան ժողովուրդներու Դաշնակցային Հանրապետութիւնը, որ հետագային կազմալուծուելով՝ յանգեցաւ Վրաստանի, Ազրայճանի եւ Հայաստանի անկախութիւններուն:

Այսպէս խօսողները ծանօթ են մէկ-երկու մակերեսային փաստի, բայց ո՛չ թուրքին իրական շարժառիթներուն եւ թաքուն ծրագիրներուն: Կրկնութեան գնով ըսենք նորէն, որ թուրքերը կովկասեան ժողովուրդներուն առանձին կամ հաւաքական անկախութիւն տալու հեռաւոր իսկ միտք չունէին: Մասնաւորապէս, հայերուն վերաբերմամբ անոնց ծրագիրն էր Թուրքիոյ մէջ սկսուած «բարի» գործը լրացնել: Արեւելահայու-թեան եւ անոր մօտ ապաստան գտած արեւմտահայ զանգուածին վերապահուած ճակատագիրն էր՝ ստոյգ մահ: Թուրքերն կանգ առին եւ սկսան խորհիլ այն ատեն միայն, երբ Երեւանի ճամբան իրենց առջեւ փակող հայ զօրամասերը եւ կամաւորական գունդերը կեցուցին զիրենք եւ ըսին՝ պիտի չանցնի՛ք:

Այստեղ դէմ-դէմի եկան անապատի ծնունդ աշխարհակալ ու աշխարհակոլ ցեղի մը գայլի ախորժակը եւ վաղեմի, քաղաքակիրթ ու քաջարի ցեղի մը կուլ չերթալու վճռականութիւնը: Եւ գազանը ընկրկեցաւ:

Ի՞նչ հեզմանք, որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը վարկաբեկե-լու համար զայն կոչեն օտարին շնորհը, միչդեռ պատմական իրողու-թիւնն այն է, որ ան եղած է թերեւս միակ անկախութիւնը, որ օտարին շնորհը չէ՛ եղած:

Եթէ մեր պատմութիւնը կարդանք այնպէս, ինչպէս որ ան արծա-նագրուած է հայ եւ օտար պատմագիրներու կողմէ, առանց դէպքերու շատ խորը երթալու եւ փաստերու իրական պատճառները որոնելու, կը ստանանք այն որոշ տպաւորութիւնը, որ հայ զանազան արքայական հարստութիւններու հետեւորդներուն եւ շատ մը միջանկեալ իշխաննե-րուն գլուխը թագ դնողը, ուրիշ խօսքով՝ «անկախութիւն շնորհողը» եղած է կամ պարսիկ Արքայից Արքան կամ Հռովմի (կամ Բիւզանդի-ոնի) կայսրը կամ արաբ խալիֆան կամ ալ խաչակիր Հռովմէական

Կայսրութեան վեհապետը: Իսկական բացառութիւն է միայն առասպելական Չայկը:

Չիմա այս բոլորին հետ բաղդատեք Չայաստանի Չանրապետութեան հիմնունը: Մանրամասնութիւններու մէջ պիտի չմտնենք, որովհետեւ այդ մեզ շատ հեռուները պիտի տանէր, եւ, ինչպէս ըսինք, մեր նպատակը պատմութիւն գրել չէ: Կ'ուզենք միայն վեր առնել մէկ քանի հիմնական իրողութիւններ:

Օգոստոս 1, 1914-ին սկսաւ Առաջին Չամաշխարհային պատերազմը Կեդրոնական պետութիւններու եւ Դաշնակից ազգերու միջեւ:

Չայուն համար՝ այս սկիզբն էր երկանց: Թուրքն ալ զայն նկատեց յուսատու արշալոյս իր ազգային նպատակներուն իրագործման համար, որոնց մաս կը կազմէր Թուրքիոյ թրքացունը, այսինքն՝ անոր մաքրագործունը ոչ-թուրք տարրերէն, մասնաւորապէս հայերէն: Վստահ Գերմանիոյ վերջնական յաղթանակին՝ ան նետուեցաւ կռուի մէջ կեդրոնական պետութիւններու կողքին: Եւ Չամաշխարհային Առաջին պատերազմի ընթացքին, մանաւանդ 1915-1916 տարիներուն, Օսմանեան կայսրութեան ներքին գործոց նախարար Թալէաթ փաշայի եւ իշխանութեան գլուխ գտնուող Իթթիհատ վէ Թերաքքի կուսակցութեան անմիջական հրահանգներով ու ղեկավարութեամբ արմատախիլ եւ բնաջինջ եղաւ երկրին գրեթէ ամբողջ հայ ազգաբնակչութիւնը, մէկ ու կէս միլիոն հոգի, այր, կին, ծեր եւ մանուկ: Սպանդէն ճողոպրողները փախան եւ ապաստանեցան Կովկաս:

Քիչ յետոյ, ռուսական բանակները գրաւեցին ամբողջ Թրքահայաստանը: Թրքահայ փախստականներէն մաս մը վերադարձաւ իր տեղը՝ քանդուած բոյնը վերաշինելու:

Չայաստանի Չանրապետութեան ստեղծումը

Չամաշխարհային Առաջին պատերազմը կը մօտենար դաշնակիցներու համար բարեյաջող վախճանի, երբ Ռուսաստանի մէջ պայթեցաւ մեծ յեղափոխութիւնը: 1917 Ապրիլին (նոր տոմար), Դուման տապալեց ցարիզմը եւ հաստատեց ժամանակաւոր կառավարութիւն մը: Նոյն տարուայ Նոյեմբերին բոլշեւիկները տապալեցին այդ կառավարութիւնը եւ հաստատեցին Սովետական իշխանութիւն:

Նոր կառավարութիւնը գործի անցաւ կարգ մը նոր նշանաբաններով՝ «հաշտութիւն՝ առանց տուգանքի եւ կցումի», «պարտադիր զինուորութեան բարձում» եւ «հողերու համայնացում»: Շուտով այս բարի լուրերը հասան բոլոր ռազմաճակատները եւ, անոնց կարգին, նաեւ կովկասեան ճակատը: Ռուս զինուորը, եռամեայ կռիւներէն յոգ-

ճանաչելու հոգեբանական հարցերը բաժանում են իր բաժինը ստանալու անհամբեր, ձգեց ամեն բան եւ վազեց տուն: Նոյնքան եւ աւելի սպառաձ, անօթի եւ բարոյալքուած թուրք բանակին առջեւ բացուեցաւ ճամբան, որ համաթրքական գաղափարներով տոգորուած սպայութեան համար կը նշանակէր թուրքացի, իսկ մէհմետճիքներուն համար՝ թալան: Մեկնող ռուս բանակը ձգած էր անսահման զենք ու ռազմանիւթ, պարէն ու մթերք:

Հայերը, մինակ մնացած, պահ մը փորձեցին իրենց փոքրիկ ուժերով պաշտպանել ռուսներու լայնատարած ճակատը եւ արգիլել թուրքահայաստանի վերանուաճումը թուրքերէն: Շուտով համոզուեցան, սակայն, որ այդ անկարելի էր:

Դեկտեմբեր 2, 1917-ին բուլշեւիկները գերմաններուն հաշտութիւն առաջարկեցին: Բանակցութիւնները սկսան Պրես-Լիթովսքի մէջ: Թուրքերու ճնշումով գերմանացիները ռուսերէն պահանջեցին ո՛չ միայն պարպել եւ թուրքերուն յանձնել թուրքահայաստանը, այլե՛ւ իբրեւ վերադիր՝ Կովկասէն անոնց տալ երեք գաւառներ՝ Կարս, Արտահան եւ Բաթում:

Վստահ, որ այս պահանջները պիտի ընդունուին ռուսերու կողմէն, առանց սպասելու հաշտութեան կնքումին, թուրքերը սկսան առաջ քալել: Առջեւին բաց էր. իրենց ճամբուն վրայ միակ արգելքը սակաւաթիւ կամաւորները եւ անոնց պաշտպանութեան ապաւինած գաղթականներէն էին: Եւ այսպէս, թուրք բանակը, զինուած ռուսերու թողած զենքերով եւ պարենաւորուած անոնց լքած մթերքով, սկսաւ առաջանալ ու վերագրաւել անոնց թափուր ձգած վայրերը՝ մահ ու աւեր սփռելով իր ճամբուն վրայ:

Մարտ 3, 1918-ին, երբ ստորագրուեցաւ Պրես-Լիթովսքի դաշնագիրը, թուրք բանակը արդէն հասած էր Կովկասի դռները եւ գրաւած Սարիղամիշը: Բանակին հրամանատարը՝ Վեհիպ փաշան, «մուրհակը» ձեռքը, Անդրկովկասեան Սէյմին կը յայտներ, թէ եկած էր գրաւելու դաշնագրով իրենց տրուած հողամասերը: Սէյմի այն առարկութեան, թէ ինք իրաւասու չէր ռուսական հողեր թուրքերուն յանձնելու, Վեհիպ փաշան կը յայտարարէր, թէ ինք պիտի յառաջանար մինչեւ որ հանդիպէր Անդրկովկասի անունով խօսելու իրաւասու իշխանութեան: Ասոր վրայ Սէյմը ինքզինք կը հռչակէ Անդրկովկասի անկախ հանրապետութիւն (22 Ապրիլ 1918), եւ կը յայտնէ, որ պատրաստ է ընդունելու Պրես-Լիթովսքի պայմանները եւ հաշտութիւն կնքելու թուրքերուն հետ: Սէյմի նախագահ վրացի Չեխենկելի հեռագրով հրաման կը դրկէ բոլոր ճակատներու հրամանատարներուն, որ առանց կռուի թուրքերուն յանձնեն պահանջուած վայրերը (Ապրիլ 14-ին վրացիները թուրքերուն յանձնած էին Բաթումը):

Ապրիլ 23-ին Կարսի հրամանատարը հրահանգ կը ստանայ թուրքերուն յանձնելու բերդը. հրամանը կը կատարուի Ապրիլ 24-ին: Քաղաքին կարելու շենքերը կրակի տալէ յետոյ, քսան հազար հոգի դուրս կու գան Կարսէն: Կը սկսի ահռելի խուճապ եւ փախուստ: Այս անգամ տնակեր եւ գաղթական կը դառնայ նաեւ արեւելահայր:

Կարսի յանձնումը չգոհացուց թուրքերը: Փետրուարի վերջերէն ի վեր թուրքերուն եւ կովկասեան ժողովուրդներուն միջեւ Տրապիզոնի մէջ կը կատարուէին հաշտութեան բանակցութիւններ, որոնք Բաթումի գրաւումէն յետոյ փոխադրուեր էին Բաթում: Մայիս 11-ին թուրքերը ներկայացուցին նոր եւ աւելի ծանր պայմաններ: Այժմ անոնք կը պահանջէին Պրես-Լիթովսքի դաշնագրով իրենց տրուած Կարս, Արտահան եւ Բաթումէն գատ, որոնց արդէն տիրացեր էին, նաեւ Սուրմալուն, Շարուրը, Նախիջեւանը, Երեւանի, Էջմիածնի ու Ալեքսանդրապոլի գաւառներուն մեծ մասը եւ Ալեքսանդրապոլ-Չուլֆա երկաթուղագիծը: Միւս կողմէն՝ Ազրպէյճանի թուրքերը, պաշտօնական պատուիրակութենէն գատ, պատգամաւորութեան մը միջոցով կը պահանջէին Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը, Դարալագեազը եւ Բասարգէչարը, նոյնիսկ Երեւան քաղաքը, զոր լրբօրէն «զուտ թրքական» կը կոչէին՝ հայերուն «վեհանձնօրէն» թողնելով Էջմիածինը իբրեւ «մայրաքաղաք»: Հայութիւնը հոն կրնար հոգեհանգիստ կատարել իր արեւմտեան եւ արեւելեան հատուածներուն վրայ: Եւ մինչեւ երկու կողմերը Բաթումի մէջ կը բանակցէին, թուրքերը, խախտելով զինադադարը, անցան առաջ, գրաւեցին Ալեքսանդրապոլը (Մայիս 15) եւ սկսան քալել Երեւանի վրայ:

Մինչեւ այդ ատեն հայերը բռնած էին վրացիներու ու ազերիներու հետ համագործակցութեան ճամբան: Հարեւան ժողովուրդներուն հետ միաբանութեան, բնականաբար, աւագ կարելորութիւն կ'ընծայէին հայերը, չէին ուզեր մինակ մնալ թշնամիին դէմ: Սակայն, անողոք եւ տխուր իրականութիւնն այն էր, որ Անդրկովկասի Հանրապետութեան բաղադրիչ երեք ազգութիւնները ունէին տարբեր, հակամարտ ձգտումներ: Ազրպէյճանցիները տենչալով կը տենչային թուրքերու եւ համաթրքութեան յաղթանակը: Ամէն բան կ'ընէին, ապստամբութիւն, ջարդ, սապօթաժ՝ բանալու համար Բաքուի ճամբան թուրք բանակի առջեւ: Հայերը կը յուսային եւ հաւատքով կը սպասէին Ղաշնակիցներու յաղթանակին, եւ, մինչ այդ, իրենց կարելին կ'ընէին կռուով եւ դիւանագիտութեամբ թուրքը հեռու պահելու Կովկասէն: Ճարպիկ վրացիներն ալ կը վարէին ինքնուրոյն քաղաքականութիւն. կը ձգտէին եւ յաջողած էին ձեռք բերել Գերմանիոյ հովանաւորութիւնն ու զինուորական օգնութիւնը անկախ Վրաստանի համար:

Ռաշնակիցները, աւա՛ղ, հեռու էին Յայաստանէն, որքան երկնքի աստղերը: Ռուսաստանն ալ, քաղաքացիական կռիով զբաղած, ո՛չ նուազ հեռու էր հայերէն: Գերմանացի ներկայացուցիչ զօր. Լոսով, թուրքերուն չափաւորութեան ապարդիւն յորդորներ կարդալէ յետոյ, յուսահատ մեկներ էր Պերլին: Չմեկնած՝ իր կառավարութեան դրկած տեղեկագիրներուն մէջ ան կը գրէր. «Թուրքերը դիտմամբ անընդունելի պայմաններ կ'առաջարկեն հայերուն, որովհետեւ իրենց նպատակն է բնաջինջ ընել զանոնք»: Պարտուած պատերազմի մէջ, դաւաճանուած իր հարեւաններէն, ուժասպառ, տկլոր եւ անօթի հայերը մէն-միմակ կեցած էին իրենց երդուեալ եւ անողորմ ոսոխին դիմաց:

Թուրք բանակը, տիրանալով Կարսին, եւ նենգութեամբ գրաւելով Ալեքսանդրապոլը, սկսաւ երեք զօրասիւներով առաջանալ Երեւանի վրայ: Չախ զօրասիւնը երկաթուղիի գծով կը շարժուէր Ղարաքիլիսէի վրայով: Աջ զօրասիւնը՝ դարձեալ երկաթուղագիծով կ'առաջանար Սարդարապատի վրայով, իսկ կեդրոնական զօրասիւնը՝ խճուղիով Ապարանի վրայով:

Եւ, յանկարծ, տեղի ունեցաւ մէկը այն բաներէն, զոր մարդը իր տգիտութեան եւ լեզուի աղքատութեան պատճառով «իրաշք» կը կոչէ: Ծունկի բերուած հայը վեր բարձրացաւ, շտկեց իր մէջքը, ցնցեց իր բաշը եւ ըսաւ. «Պիտի չմեռնիմ»: Ու վեր կացաւ եւ կռուեցաւ առնուազն կրկնապատիկ թուով թշնամիին դէմ ու խորտակեց թուրք յառաջացող բանակին թափը երկու անմոռաց դիւցազնամարտերով, որոնք կը կոչուին Սարդարապատ-Բաշ-Ապարանի եւ Ղարաքիլիսէի ճակատամարտեր:

Երեւութապէս վճռական յաղթանակներ չէին Սարդարապատն ու Ղարաքիլիսէն: Այս ճակատամարտերը տեղի չունեցած՝ թուրքերը արդէն առաջարկած էին ճանչնալ Յայաստանի Յանրապետութիւնը, Սեւանի շուրջ 11 հազար քառակուսի քիլոմէթր տարածութեամբ, եւ մեր յաղթանակները թիզ մը հող չաւելցուցին այս տարածութեան վրայ: Ի մտի պէտք է ունենալ, սակայն, որ առաջարկուած հաշտութեան դաշինքը խաբէութիւն մըն էր միայն՝ հայերը զինաթափելու, հայկական հողերուն մնացեալ մասը գրաւելու եւ բնակչութիւնը պատեհ առիթով բնաջնջման ենթարկելու համար: Սինչդեռ, Յունիս 4-ին Բաթումի մէջ դաշինքի ստորագրութիւնը իրական ճանաչում էր, արդիւնք թուրքերու համոզումին, որ կարելի չէր այլեւս հայերը խաբել կամ վախցնել եւ որ անոնք պիտի կռուէին՝ ծանր կորուստներ պատճառելով իրենց:

Մեզի տրուած բան չկար: Ի՛նչ որ մեր հարեւաններուն հետ համերաշխութեան սիրոյն զիջեր էինք 1914-ի սահմանէն՝ կորած էր: Ի՛նչ որ կռիով պահած էինք՝ կը մնար մեզի: Մեր գոյութիւնն ու ազատութիւնը

միմիայն մեր վճռականութեամբ ու մեր սեփական ուժովը խլած էինք թուրքէն:

Քանի մը ամիս յետոյ, կը հասնէր Դաշնակիցներու յաղթանակը: Մուտրոսի դաշնագրի (30 Յուլտ. 1918) յատուկ տրամադրութեամբ, Թուրքիա կը ստիպուէր վերականգնել 1914-ի թուրքեւուս սահմանը եւ դուրս գալ Կովկասէն: Հայաստանի Հանրապետութեան տարածութիւնը կը քառապատկուէր: Հայաստան կը դառնար գաղթականները տեղաւորելու եւ ապրելու ու ուռճանալու կարող երկիր մը: Նոյնիսկ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով կատարուած կտրատումէն յետոյ, անոր տարածութիւնը Բաթումի դաշնագրով ճանչցուածին մօտ եռապատիկն էր:

Ըսինք, թէ յանկարծ հրաշք պատահեցաւ: Պատմական դէպքերը հրաբուխներու պէս ունին իրենց ընդերկրեայ թաքուն ազդակները. հանդիսատեսը միայն անոնց պոռթկումը կը տեսնէ:

1917 Յոկտեմբերին, Հայոց Ազգային Խորհուրդը, տեսնելով, որ վրացի-ազերի պլոքի թրքասէր քաղաքականութիւնը կը վտանգէր հայ ժողովուրդին շահերը եւ նոյնիսկ ֆիզիքական գոյութիւնը, որոշեց միջոցներ ձեռք առնել: Ան երեւան ուղարկեց անուանի գործիչ Արամը իբրեւ լիազօր ներկայացուցիչ: Շնորհիւ իր երկաթէ կամքին, անբաւ կորովին եւ արտակարգ թաքթին, Արամ յաջողեցաւ իր շուրջը համախմբել երեւանի մտաւորականութիւնը, կուսակցութիւնները եւ բոլոր գործօն ուժերը: Յաջողեցաւ մանաւանդ իրեն գրաւել զինուորականութիւնը եւ կարճ ժամանակի մէջ կազմակերպել զինուորական պատկառելի ոյժ: Մարտ 18, 1918-ին, ժողովուրդի միահամուռ պահանջով, ան հռչակուեցաւ տիքթաթոր, եւ իր ձեռքին մէջ ամփոփեց ամբողջ իշխանութիւնը: Արամի կողքին եւ անոր հետ համախորհուրդ կը գործէր անճանաչ Դրօն: Եթէ Արամը հայ ժողովուրդի կամքն էր, անոր բազուկն էր Դրօն:

Արիւնարբու թշնամիին հետ հայոց երկու ընդհարումները եղան զարհուրելի: Հայկական կռուող ուժերուն թիւն էր հազիւ 17 հազար, անբաւարար կերպով զինուած եւ պարենաւորուած, թուրքերու 35 հազարէ աւելի կանոնաւոր զօրքին դէմ: Սարդարապատի մէջ զօր. Սիլիկեանի հրամանատարութեան տակ գտնուող 10 հազարնոց բանակը, որու աջ թեւին՝ Բաշ-Ապարանին կը հրամայէր Դրօն, իսկ ձախ թեւին՝ զօր. Փիրումեանը, երեքօրեայ ահեղ ճակատամարտով ջախջախեց իրմէ երկու անգամ մեծ թրքական բանակը եւ տարաւ անվիճելի յաղթանակ: Իսկ Ղարաքիլիսէի մէջ, սպարապետ Նազարբեգեանի կոչով մէկ օրուայ մէջ համախմբուած 7 հազար մարտիկներու անմոռանալի մահուան բանակը չորս օր (Մայիս 23, 24, 25, 26) կատաղօրէն կռուեցաւ օսմանեան 15 հազարնոց բանակին դէմ, մինչեւ որ երկու

կողմերն ալ պարտութեան մատնուեցան: Չորս հազար հայ քաջեր ինկան՝ իրենց հետ «դէպի մահու արքայութիւն» տանելով կրկնակի թուով թշնամին:

Այս ճակատամարտերը հայ ժողովուրդի պատմութեան արձանագրած ամենէն սխրալիներն են թէ՛ իրենց կատաղութեամբ, թէ՛ զոհերու թիւով եւ թէ՛ բախտորոշ արդիւնքով:

* * *

Հիմա ակնարկ մը նետեցէք այս դիւցազնամարտերուն մասնակցող մարտիկներուն վրայ: Այնտեղ են Էրզրումի գունդը, Վանայ երեք գունդերը, Ձէթունի ձիաւոր գունդը, Երզնկայիներ, Մակուիները եւ այլն եւն.: Այլ խօսքով՝ հոն են Բարձր Հայքը եւ Եկեղեցը, Վասպուրականն ու Տուրուբերանը, Հերն ու Ջարեւանդը, եւ հեռաւոր Կիլիկիան՝ Արարատի, Սիւնիքի, Լոռիի, Շիրակի, Վանանդի եւ Կոտայքի կողքին: Հոն են ռուսահայը, թրքահայը, պարսկահայը եւ հեռաւոր գաղութներէն թռած, եկած կամաւորները: Սասունցի Սմբատը եւ դարաբաղցի Դալի Ղազարը կանգնած են կողք-կողքի: Բառ մը հայերէն չհասկցող ռուսախօս զինուորականներուն քովը բառ մը հայերէն չհասկցող թրքախօս զինուորներ ու կամաւորներ: Կը կռուին այն յստակ գիտակցութեամբ, որ ամէնը հայ են, եւ թերեւս հայութեան վերջին կռիւն է:

Երբեւիցէ տեսա՞ծ էք այսպիսի տիեզերական, համահայկական բանակ: Այս մարդիկը անոնք չեն, այլ՝ մենք, մեր լաւագոյնը, ընտրելագոյնը, որ «մահուամբ զմահ կոխեաց»:

1500 տարի առաջ հայրենասէր ողբերգակ տեսանողին խօսքերը որքա՞ն կը պատշաճին այս նահատակներուն. «Գեղեցիկ էին դիակունք անկեղոց ի սրոյ»:

ժամանակն է, որ մեր գլխարկները հանենք անոնց կատարած արիւթեան մեծ գործին առջեւ, եւ իրենց ձեռակերտին՝ Հայաստանի Հանրապետութեան տանք այն պատուոյ տեղը, որ իրաւամբ անոր կը պատկանի հայ ազգի պատմութեան մէջ:

Հայուն այսքա՞ն կատաղի եւ անտեղիտալի դիմադրութիւնը անակնկալ էր թուրքին համար: Սարդարապատի եւ Ղարաքիլիսէի ճակատամարտերէն քանի մը օր յետոյ, Յունիսի 4-ին, Բաթումի մէջ կը ստորագրուէր հաշտութեան դաշնագիրը Օսմանեան կայսրութեան եւ Հայաստանի նորածին հանրապետութեան միջեւ:

Ասկէ յետոյ Հայաստանի Հանրապետութիւնը ստորագրեց երեք ուրիշ դաշնագիրներ – Սեւրի դաշնագիրը, յաղթական Դաշնակիցներու կողքին, պարտուած Թուրքիոյ հետ, 1920 Օգոստոս 10-ին, նոյն տարուայ Դեկտեմբեր 2-ին ալ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը Թուրքիոյ հանրապետութեան հետ, եւ Երեւանի համաձայնագիրը Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարութեան հետ:

Մենք պիտի չանդրադառնանք այս դաշնագիրներու բովանդակութեան: Մեզի համար կարեւորը անոնց միջազգային-քաղաքական նշանակութիւնն է: Ասոնք վաւերագիրներ են, որոնք կը հաստատեն, թէ Հայաստանը ուրոյն, անկախ, վեհապետական իրաւունքներով օժտուած պետութիւն էր, որ կրնար դիւանագիտական գործառնութիւններ ունենալ ուրիշ վեհապետ ազգերու հետ, անոնց համահաւասար իրաւունքներով: Ան ազգային անկախ պետութիւն էր, երբ ռուսական սուլիմներու սպառնալիքին տակ իշխանութիւնը յանձնեց Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարութեան:

Ատեն մը Խորհրդային Հայաստան Անդրկովկասի Սոցիալիստական Ֆետերաթիւ Խորհրդային Հանրապետութեան մաս կազմեց, իսկ 1936-ին մտաւ Սովետական Միութեան մէջ իբրեւ «Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութիւն»:

Եթէ ստեղծուած չլինէր «Հայաստանի Հանրապետութիւնը», չէր ըլլար նաեւ «Հայաստանի Ս. Խ. Հանրապետութիւնը», որու ճակատին ռուսական բռնապետութիւնը կ'պցուցած է «սոցիալիստական» եւ «սովետական» պիտակները:

Կործանեցան գաղութային միւս բռնապետութիւնները: Ռուսական գաղութապետական կայսրութիւնն ալ, ամենէն բռնապետականն ու կեղեքիչը, պիտի երթայ անոնց ճամբով, հակառակ ռուսերու յամառ ճիշդներուն: Այս է պատմութեան անողորմ վճիռը:

Օր մը, երբ Սովետական Միութիւն կոչուած ռուսական գաղութատիրական կայսրութիւնը փլուզուեցով կամ բարեշրջութեամբ լուծարքի ենթարկուի, Հայաստան դուրս պիտի գայ անկէ ո՛չ թէ իբրեւ Կովկասի նախկին Երեւանեան նահանգ, այլ որպէս «Հայաստանի Հանրապետութիւն»:

Պիտի գա՛յ այդ օրը:

*«Հայրենիք» ամսագիր,
Բոստոն, 1963թ., թիվ 7*